

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

પરબ

સમાનો મન્ત્ર : ૧ (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા ૧ (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

ફેબ્રુઆરી : ૨૦૨૧
વર્ષ : ૧૫, અંક : ૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १५

ईश्रुआरी : 2021

अंक : ८

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुख

अजयसिंह थोडाण
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७ • Email : gspamd123@gmail.com

परब ♦ ईश्रुआरी, 2021

3

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email : gspamd123@gmail.com

E-mail : parabgsp@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : અજયસિંહ ચૌહાણ. ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય : માતૃભાષા દિવસ, ૨૦૨૧, પ્રકાશ ન. શાહ 6
- કવિતા : પછી જ તમે ગયેલા (સદ્ગત પિતાને...), પીયૂષ ઠક્કર 9
થોડી ચિંતા પણ થાય, મનોહર ત્રિવેદી 11 રસ્તા દીધા, અઝીઝ
ટંકારવી 11 ત્યાં સુધી, જશવંત લ. દેસાઈ 12 નામ વગર,
રવીન્દ્ર પારેખ 12 ગઝલ, આકાશ ઠક્કર 13 સાંભળું, મનીષ
પરમાર 13 આંગણું, રેખા જોશી 13
- વાર્તા : ઓરડી, પ્રભુદાસ પટેલ 14
- અનુવાદ : મંગલેશ ડબરાલનાં કાવ્યો, અનુ. હરીશ મીનાશુ 21 સાવધ
છું — કોઈ નથી આવ્યું, અયાઝ રસૂલ નાઝકી, અનુ. વર્ષા
દાસ 25
- નિબંધ : ઓનલાઈન ક્લાસિસ, આનંદિતા રૈયાણી 26
- આસ્વાદ : પીછો — પ્રભુનો પ્રાણકવિએ પકડેલો, ચંદ્રકાન્ત શેઠ 29
સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા - અદ્વૈતની ખોજનો તબક્કો,
વિજય પંડ્યા 38
- શતાબ્દી વંદના : ‘અરણ્ય’નું ‘જંગલ’માં રૂપાન્તર, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 41
સુરેશ જોશીની અગ્રન્યસ્થ વાર્તાઓ, કાન્તિ પટેલ 44
- પ્રસ્તાવના : વિલક્ષણ ગીતરચનાઓનો ભાવપ્રચુર કરિયાવર, વિનોદ
જોશી 59
- અભ્યાસ : નિરંજન ભગત અને ‘પિતા’, શૈલેષ પારેખ 70
- શ્રદ્ધાંજલિ : પુરુરાજ જોશીની ચિરવિદાય, પ્રફુલ્લ રાવલ 79
- પરિષદવૃત્ત : સંકલન : કીર્તિદા શાહ 81
- આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 84
- આ અંકના લેખકો : 86
- આવરણ : મંગેશ નારાયણરાવ કાલે

૬મણાં થોડા દિવસ ઉપર દલપતરામની દ્વિજન્મશતાબ્દી (જાન્યુઆરી ૨૧, ૨૦૨૦) વિશે વાત કરવાનું મન થયું ત્યારે વડોદરામાં ગાયકવાડ સરકાર સમક્ષના એમના એ ઉદ્દગારો સંભારવાનું સ્વાભાવિક જ બન્યું હતું કે હું ગુજરાતી વાણીરાણીનો વકીલ છું. એ ઉદ્દગારો સાંભરી આવ્યા કે વાંસોવાંસ આવી પડેલો ખયાલ એ પણ હતો કે હવે તરતમાં, બરાબર એક મહિના પછી, આપણે વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ મનાવતા હોઈશું.

સાંસ્થાનિક સામ્રાજ્યશાહી દોરમાં અને અન્યથા દબાઈ ગયેલી માતૃભાષાઓને જીવંતીજાગતી બલકે ગાજતી રાખવાની સભાનતા અને સમર્પિતતા : આ દિવસની પૂંઠે પડેલ ઈતિહાસધક્કાનું પગેરું કંઈ નહીં તોપણ ભારતના ભાગલા લગી પહોંચે છે. ભાગલા પછી પાકિસ્તાનમાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ઉર્દૂ થોપવાનો ઉજમ ચાલ્યો. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં ઉર્દૂનું ચલણ હશે, પણ બાંગલાભાષી પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં તો એ નહોતું. ઝીણા સહિતના નેતૃત્વે આ બાંગલાબહુલ વાસ્તવિકતાને દેખી ન દેખી કરી ઉર્દૂના એકાધિકારવત્ રાહ લીધો ત્યારે એના પ્રતિકારમાં જાગેલ છાત્ર આંદોલનમાં પોલીસ જુલમ સામે શહાદત વહોરવાનું બન્યું એ દિવસ ફેબ્રુઆરીની ૨૧મીનો હતો. આ આંદોલન આગળ જતાં બંગબંધુ શેખ મુજિબૂર રહેમાનના નેતૃત્વમાં બાંગલાદેશ નામે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં પરિણમ્યું. ધર્મકોમ પરિચાલિત રાષ્ટ્રવાદના ખયાલ તળેથી એણે ભોંય ખેસવી લીધી અને ઉત્તમા સહજવસ્થા એ ન્યાયે બાંગલાની પ્રતિષ્ઠા કીધી.

શહાદત અને રાષ્ટ્રનિર્માણની ઈતિહાસપ્રક્રિયાની પિછવાઈ પર મુખતેસર માંડણીમાં વિશેષ ખેંચાયા વગર અહીં કરવા ધારેલ મુદ્દો માત્ર એટલો અને એટલો જ છે કે માતૃભાષા સહજ અભિમાનનો વિષય હશે તો હશે, પણ અંતે તો પ્રજાનું સહજ વાહન અગર માધ્યમ તો તે જ છે. અહીં અંગ્રેજી આદિ આંતરરાષ્ટ્રીય સંપર્કભાષાઓનો કે આપણી ભગિની દેશભાષાઓનો નિષેધ અલબત્ત નથી. ઊલટું, યુનેસ્કોએ તો માતૃભાષા દિવસની ઉજવણીના સંકલ્પ સાથે જ મૂળભૂતપણે જોડેલો ખયાલ ભાષિક ને સાંસ્કૃતિક વિવિધતાઓના સંવર્ધનનો તેમજ પરસ્પર સમજ, સહિષ્ણુતા અને સંવાદને ધોરણે બહુભાષી બિરાદરી કેળવવાનો છે. જો વિશ્વમાં અંદાજે ચાળીસ ટકા લોકોને પોતાની બોલાતી ભાષામાં શિક્ષણની સુવિધા ન હોય તો આ બહુભાષી બિરાદરીમાં ભળવા માટેની એમની સજજતા પણ ઓછી પડે છે, અને તે પણ એક પ્રકારની વંચિતતા સ્તો છે. દુર્નિવાર એવા વૈશ્વિકીકરણ વચ્ચે માતૃભાષાઓને જાળવી લેવી તે આપણા પોતપોતાના સાંસ્કૃતિક અસ્તિત્વ સારુ કદાચ પાયાની જરૂરત છે.

આ સંદર્ભમાં જોઈએ તો ગુજરાતમાં આજે માતૃભાષાની શી અવસ્થા છે ? સ્વરાજ અને સ્વભાષા વચ્ચેના અવિનાભાવ સમ્બન્ધ વિશે વિસ્તૃત: વિશેષ કશું કહેવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. ગુજરાતમાં, દલપતરામે જ્યાં ચૌટામાં લૂંટાતી ગુજરાતી વાણી રાણી વિશે જાહેરમાં ધા નાખી હતી અને પ્રેમાનંદે ‘શું શા પૈસા ચાર’ના અવમૂલ્યન સામે જ્યાં આખ્યાન-જગન માંડ્યો હતો તે વડોદરાએ ગુજરાતી ભાષામાં વહીવટની ઉજમાળી પરંપરા કાયમ કીધી હતી... પણ પછી શું થયું ? આ લખું છું ત્યારે હું મને જાણે કે ૧૯૫૮માં પરિષદના વીસમા અધિવેશન વેળાએ અમદાવાદના ટાઉન હોલમાં બેસેલો અને કાકાસાહેબને પ્રમુખપદેથી બોલતા સાંભળતો જોઉં છું : વડોદરાનો વહીવટ ગુજરાતીને બદલે અંગ્રેજીમાં ચાલવા લાગ્યો તે સાથે ખબર પડી કે સ્વરાજ આવ્યું છે !

છૂટ લેતાં શું લઈ જ લીધી છે તો અંગત સાંભરણનો દોર આગળ ચલાવું જરી ? ૧૯૭૭માં ગુજરાતમાં બાબુભાઈ જશભાઈની સરકારે રાજ્યમાં ગુજરાતીમાં વહીવટની તપાસ માટે એક સમિતિ નીમી હતી - રામલાલ પરીખ સમિતિ. આ સમિતિના એક સભ્ય તરીકે તત્કાલીન ભાષા નિયામક અને અમારા સભ્ય સચિવ હસિત બૂચ સાથે હું વડોદરાના પૂર્વ દીવાન સુધાળકરને મળવા ગયો હતો, ગુજરાતી વહીવટી પરંપરાની વિગતો જાણવા સમજવાની ડોંશ લઈને. બુઝુર્ગ સુધાળકરનું કહેવું હતું કે એવું કોઈ દફતર જળવાયું જાણમાં નથી

આ જ સમિતિના એક સભ્ય તરીકે અમે ખેડાની મુલાકાતે ગયા ત્યારે કલેક્ટર ત્યાં નહોતા. પણ એમની હાજરી પુરાવવાની રીતે સ્થળ પરની સત્તાવાર વ્યક્તિએ કહ્યું કે તાબડતોબ કામસર સાહેબને કેમ્બે જવું પડ્યું છે. એમની રજૂઆત સાંભળતાં મને ઝબકારો થયો કે સાહેબ - કેમ કે એ સાહેબ હતા, એટલે - મર્ત્ય માણસો પેઠે એ ખંભાત તો જઈ જ શકે નહીં. એમનો અધિકૃત મુલાકાત-મોક્ષ કેમ્બેમાં અને કેમ્બેમાં જ શક્ય બને એ વાતમાં મીનમેખ નહીં.

આ સ્થળમુલાકાત નિમિત્તે બીજી એક સાંભરણ જોડું ? સ્થળ પરના અધિકારીએ કહ્યું કે અમે ‘ગુજરાતીકરણ’ના આગ્રહી છીએ. જુઓ કચેરીનાં પાટિયાં. તરત નજર પડી કે વડા અધિકારીનું નામ ‘એ. પ્રસાદ’ લખેલું હતું. ભાઈ, અધિકારીનું નામ દાખલા તરીકે અખિલેશ પ્રસાદ હોય તો તમે એ. પ્રસાદ લખ્યું એ તો ગુજરાતી લિપિ માત્ર છે, ગુજરાતી ભાષા ક્યાં ? ભાષા મુજબ તો ‘અ. પ્રસાદ’ લખવું જોઈએ.

અમે સચિવાલયમાં કાર્યરત સ્ટેનો ભાઈબહેનો માટે એક સૂચન કરેલું કે એમની નિમણૂક અલબત્ત અંગ્રેજી ભાષા સબબ થઈ હશે, પણ આપણે ગુજરાતીમાં વહીવટ તરફ જઈ રહ્યા હોઈએ ત્યારે એમની કને ચાલુ નોકરીએ ઘટતી સોઈ સાથે ગુજરાતી સ્ટેનોગ્રાફીનો મહાવરો અનિવાર્ય છે - વહીવટી જરૂરિયાત અને નોકરીની સલામતી, બેઉ રીતે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી સ્ટેનો મંડળીએ આ ભલામણ સામે અદાલતી દ્વાર ખપડાવ્યાં હતાં. દરિયાપારથી રાજ કરવા આવતા અલેકઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્સને ગુજરાતી શીખવાની જરૂરત સમજાતી હશે, પણ -

બને કે હવે એકંદર વહીવટી ચિત્ર ખાસું બદલાયું હોય. પણ એ તો રાજ્ય સરકાર

વિગતે કોઈ હેવાલ બહાર પાડે તો સમજાય. દેખીતા અવાંતર લાગે તોપણ હમણે અહીં આપ્યા એવા દાખલામાં જવું જરૂરી લાગે છે તે પાયાનો એ એક મુદ્દો ઉપસાવવા સારુ કે સ્વભાષાની સહજ સ્વીકૃતિ જેવો સ્વતઃ સિદ્ધ મુદ્દો પણ રાજકીય સંકલ્પશક્તિ સિવાય પાછો પડે છે. આજે નવાઈ લાગે, પણ ઈંગ્લંડના રાજદરબારમાં ફ્રેન્ચ ભાષાના બિનજરૂરી વાપર અને આગ્રહ બદલ દબદબા સામે અંગ્રેજીની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે એક તબક્કે શિક્ષાત્મક જોગવાઈ જરૂરી બની હતી.

મુદ્દો કરવો તો હતો માતૃભાષાના મહિમાનો; માધ્યમ તરીકે એની પ્રતિષ્ઠા શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેટલી મોટી છે એનો. પણ રાજ્યને પક્ષે એ માટેની સંકલ્પશક્તિનું ટાંચું ન પડે તે દૃષ્ટિએ બાકી વાતો જાણીબૂજીને કરી છે. ભણતરની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં માતૃભાષાની એક માધ્યમ તરીકે કેટલી બધી અનિવાર્યતા છે એ નાગરિક સમાજને સમજાય ત્યારે સાચું. ગમે તેમ પણ, આપણે ત્યાં મોડે મોડે પણ ૨૦૧૮-૨૦૧૯થી સમજાતાં સમજાશે. ગમે તેમ પણ, ગુજરાતમાં ગુજરાતી સિવાયનાં માધ્યમોમાં ભણનાર હર કોઈ માટે, પછી તે સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ સેન્કડરી એજ્યુકેશન હોય કે ઈન્ડિયન સર્ટિફિકેટ ઓફ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન અગર તો ઈન્ટરનેશનલ જનરલ સર્ટિફિકેટ ઓફ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન હોય, આપણે ત્યાં મોડે મોડેય ૨૦૧૮-૧૯થી પહેલી-બીજામાં ગુજરાતીનો વિષય અનિવાર્ય લેખાયો છે અને ધોરણ ૩થી ૮માં પણ તે રીતે તબક્કાવાર આગળ વધવાની સત્તાવાર જાહેરાત જરૂર સ્વાગતાઈ છે. નિર્ણાયક પરીક્ષામાં વર્ગનિર્ણય વાસ્તે માતૃભાષાના ગુણ પણ અનિવાર્યપણે લક્ષમાં લેવાય તે સહિત આનુષંગિક ઘણુંબધું કરવાનું રહે છે.

કાશ, વરસોવરસ રાજ્ય સરકાર માતૃભાષા દિવસે આ સંદર્ભમાં કાર્યહેવાલ રજૂ કરી શકે ! માતૃભાષાની પ્રતિષ્ઠા માટેની પ્રજાસૂચ પ્રતિબદ્ધતા અને રાજસૂચ સંકલ્પ બેઉનું કદાપિ ટાંચું ન પડો.

નૃત્યવિદ સુનીલ કોઠારીનું તા. ૨૭-૧૨-૨૦૨૦ના રોજ અવસાન થયું. અવસાનના આગલા દિવસે ૨૬-૧૨-૨૦૨૦ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા સુરેશ જોષી વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત સુનીલ કોઠારીનું વ્યાખ્યાન ઓનલાઈન રજૂ થયેલું. એ વ્યાખ્યાન ‘પરબ’ના આગામી અંકમાં પ્રગટ થશે. સુનીલ કોઠારીને શ્રદ્ધાંજલિ.

- તંત્રી

પછી જ તમે ગયેલા (સદ્ગત પિતાને...) | પીયૂષ ઠક્કર

૧

કવિતાને નામે
તમારા વિશે ઘણાંખરાં ટાંચણો જ થયે રાખ્યાં
સર્ળંગ દીર્ઘ કવિતા જેવું જીવન, તમારું
ન તમને મળ્યું
ન અમને.

૨

તમારે તે
ન આગળની કશી યોજના
ન પાછળનો કશો ભાર

જે જે સમે
જેમાં મન ઠર્યું
તે કર્યાં કર્યું
રમ્યા કર્યું
બોલ્યે રાખ્યું
કોઈ સાંભળે કે ન સાંભળે
કોઈ વાત કરે કે ન કરે
ચાલ્યે રાખ્યું

વળી

જે સમે જે
ન રુચ્યું
ન જચ્યું
ન કોઠે પડ્યું
ન મળ્યું
તેથી વિમુખ

ન કશો કચવાટ
કે ધીમો ધલવલાટ

જેમ જીવાયું
એમ જ એક દિવસ
અણધાર્યું છતાંય સાવ ગદાળું

ફેરવી ગયા તમે પડખું
ચૂપચાપ.

૩

— ને બપોરે
વામકુક્ષી કરવી જ
એવો તમારો અફર નિયમ
ભલે ને પછી
માખો બણબણે
કાગડા કાંવ કાંવ કરે
ઘડીક સૂઈ જવું
એટલે સૂઈ જવું
તમને દાહ દીધાની એ વેળા પણ
એવી જ એક બળીઝળી બપોર હતી

બળતી ચેહે
તમે એમ જ
નિરાંતવા સૂતેલા

હંમેશની જેમ, નિજ ગતમાં
દુનિયાથી સાવ બેખબર.

૪

તમે
ગયા ત્યારે
આભ હતું વાદળછાયું
જેવું જીવતર ધૂપછાંયું
તમને દાહ દીધો ત્યારે
દસે દિશાઓના પવનો
તમને કાંધ દેવા છૂટેલા
જે શરીર તમને હંફાવતું - ફફડાવતું રહેલું
તે ઘડીપળમાં તો અમને ને તમને
વલખતાં મૂકી
ભડભડ ભડભડ
અગનિમાં હોમાઈ ગયેલું
કદાચ, પછી જ
તમે પણ
અમારી જેમ ચાલ્યા ગયેલા
ત્યાંથી.

થોડી ચિંતા પણ થાય | મનોહર ત્રિવેદી

થોડી ચિંતા પણ થાય

થોડી પીડા પણ થાય

અરે, હું જ મને ભાળું કાં નંઈ ?

દર્પણમાં જોઈ છું તો પડછાયો હોય : એને મારામાં ઢાળું કાં નંઈ ?

સાત સાત પર્વત મેં ઓળંગ્યા :

સાત સાત બચપણમાં વીંધ્યાં છે વંન

દાદાની વારતામાં હોય એવું ધારેલું :

વીંધવું છે માણસનું મંન

પિંજરના પોપટનું ખોલ્યું તું, એમ ખોલ્યું પોતાનું તાળું કાં નંઈ ?

સોય જેવા નાકામાં સંતો અટવાય

નથી કોઈ કદી અટવાતો ઊંટ

એટલે તો વાયરાથી રેત ઊંચે જાય

પછી ધરતીને આપે સેલ્યૂટ

પરખીને ચાલ્યા તે પહોંચ્યા : તેં ખેસવ્યું એકાદું જાળું કાં નંઈ ?

દર્પણમાં જોઈ છું તો પડછાયો હોય : એને મારામાં વાળું કાં નંઈ ?

અરે, હું જ મને ભાળું કાં નંઈ ?

રસ્તા દીધા | અઝીઝ ટંકારવી

તેં તો કેવાં સપનાં દીધાં
સ્હેજે પણ ઊંઘવા ના દીધા

ખૂબ પુકારી જોયું, તો પણ —
એકે ના હોંકારા દીધા

તું ધારે તો પળમાં બદલે
ઠંડા તેં અંગારા દીધા

મત્સ્ય હાથમાં લીધા ત્યાં તો —
જીવતરના સધિયારા દીધા

દોડ અમારી છોને લાંબી
પણ તેં સીધા રસ્તા દીધા

ત્યાં સુધી | જશવંત લ. દેસાઈ

(શિખરિણી)

તને જોઈ જ્યારે શબવત પથારી મહીં સુતી
બિમારીમાં : ઘાવે ફૂર વિધિ તણા એકલ યદિ
થઈ જાઉં તો શી રીત ઊછળતા સાગર મહીં
શકું હું હંકારી મુજ જીવન પૂર્ણાહુતિ તદા.

અને વીતેલાં એ વરસની કથા કેમ કહું હું ?
તું જાણે તો કોઈ વિહગસમ વિંધાઈ જઈશ,
તપી તાપે ઊની ધગ ધગી રહી રેતની મહીં
જીવ્યો છું હું કોઈ જીવ શું જીવહીણા જગતમાં.

પરંતુ તારી કે ઈશ તણી કૃપા વર્ષો સહસા,
મને લાધી તારી મધુર સ્મૃતિ સંજીવની સમી
પ્રભાતે સુષું હું ટહુક મીઠી ને સ્વર્ણવરણા
પદોની નેપૂરી રણઝણ, નિશા-વાણી જ વૃથા.

પ્રિયે ! તું યે એવી ક્ષણ મધુરને હેત કરજે,
હું આવું ત્યાં સુધી ફૂર વિધિ તણો ઘાવ રુઝજે.

નામ વગર | રવીન્દ્ર પારેખ

એક ટ્રેન ક્યાંકથી નીકળે છે
ને જાય છે ક્યાંક
તેને પૈડાં નથી કે નથી એન્જિન
નથી પહેલો કે છેલ્લો ડબ્બો
નથી ડ્રાઈવર કે ગાર્ડ
વચ્ચેથી કોઈ બેસે છે
ને વચ્ચે જ ક્યાંક
ઊતરી જાય છે
કોઈ વહેલું ઊતરે છે તો કોઈ મોડું
પણ બેસવું ફરજિયાત છે
ને ઉતરવું પણ!
કોઈ તો બેસી જ રહે છે
તો કોઈ ફરી બેસે છે
ને આગળ જાય છે...
પછી પાછું ફરતું નથી
બિલકુલ ટ્રેનની જેમ જ!

ગઝલ | આકાશ ઠક્કર

શિસ્તમાં છે મન હવે, તારા વિષે ધાર્યા કરે છે
શ્વાસ પર ફોલ્લા પડે તે રોજ શણગાર્યા કરે છે.

એટલે યુદ્ધે ચડ્યા છે શત્રુ મારા બંધ આંખે
એક સપનું સાચું પડવાની શરત માર્યા કરે છે.

છે બધાં વાદળ કલાના એટલે સુંદર નમૂના
જળ સ્વયં એની તરસનું દર્દ કંડાર્યા કરે છે.

જિંદગી પણ છળકપટ કરતી ભલે એની રમતમાં
હું સતત જીત્યા કરું ને એ સતત હાર્યા કરે છે.

જોઈને ખરતા સિતારા કોણ માને વાત સાચી
એમ સમજો, આંસુ તો 'આકાશ' પણ સાર્યા કરે છે.

સાંભળું | મનીષ પરમાર

ખીણમાં અંધાર પડતો સાંભળું,
પથ્થરે પથ્થર ગબડતો સાંભળું.

કેટલા એવા વળાંકોમાં ઊભો –
માર્ગ ખોવાયેલ જડતો સાંભળું.

આભની સાથે મિલન થૈ જાય છે,
હું ધુમાડાને અછડતો સાંભળું.

ડાળ પણ ખાલી પડી છે એકલી –
હું સૂનો માળો ફફડતો સાંભળું.

સાવ છેલ્લું ટીપું પણ સરકી ગયું,
સૂર્યને ઢાળેથી દડતો સાંભળું.

આંગણું | રેખા જોશી

૧

તુલસીક્યારે...
દીવાનું અજવાળું!...
ઓઢે આંગણું...!

૨

નેજવે હાથ ધરી...
સદીઓથી કરે પ્રતીક્ષા...
આંગણું...!

રાંમબાપાની આંખ ખૂલી ગઈ. છત ઉપર ખટ્ટાક ખટ્ટાક અવાજે પરાણે પંખો ફરી રહ્યો'તો. તેમના છેલ્લા પસાર થઈ રહેલા ત્રણ-ચાર દિવસોની જેમજ! તેઓ ઓરડીના બારણા તરફ સરવા કાને તાકી રહ્યા. કોઈ હલચલ વરતાતી નહોતી! સિવાય કે થોડીથોડી વારે ભાંભરતી ભેંસો અને પાડરાંનો અવાજ... કિલ્લોલ કરતાં નાનાં નાનાં છોકરાંનો અવાજ તો દિવસે-દિવસે ઓસરી ગયો હતો! રાંમબાપાના હોઠ ફફડી પડ્યા : 'બસ આટલું જ? અવે નાનાં નાનાં સોકરાંને હાંભળવાનું ય નસીબ નઈ!' તેઓ પરાણે આંખો મીંચીને બેસી રહ્યા. પણ જંપ જ ક્યાં વરતાતો હતો! તેમણે કતરાતી નજરે ભીંતના ફોટાઓ તરફ ડોક ઊંચી કરી, પણ નજર ઠરે ના ઠરે કે ઓચિંતી જીભ કચરાઈ ગઈ હોય તેમ નકારમાં માથું ધૂણી ઉઠ્યું. અને માથાના ફાળિયા વડે કપાળ અને છાતીમાં લૂછતાં લૂછતાં બારીમાં દૂર દૂર નજર કરી. બહાર પણ વાતાવરણ પલટાઈ રહ્યું'તું. દૂર દૂર ધૂળિયા વાતાવરણમાં માંડમાંડ દેખાતો ડુંગરો જાણે મોઢું વકાસી, માથે હાથ દઈને બેસી પડ્યો હોય તેવો લાગતો હતો. ધૂળિયા આભમાં કાળાશ ઘેરાઈ રહી હતી. વાતાવરણમાં અજીબ સન્નાટો... રસ્તો ય સૂનમૂન... રાંમબાપાથી જાણે ધમણ ફૂંકાઈ હોય તેવા નિસાસા સાથે જ બબડી પડાયું : 'માંડ હોળી ગ...ઈ ને ચ્યેવા દ'ન? ઉપરવાળાને ન્યા-અન્યા જેવું અશે કે ન...ઈ!' પણ રાંમબાપાય બીજું શું કરી શકે?

દિવસે ને દિવસે તેનો ભરડો વધી રહ્યો હતો. બધેય સહુને તેના નામની ફડક પેસી ગઈ હતી. હવે તો ગામડાના મોઢેય એજ ઉદ્ગાર કે, 'અરે તોફાની વાયરાનો કોરાણો ઓય ને... તો ઈયે ઠરવાનું નોમ તો લ્યે! પણ આ તો ચ્યેવો? ખબર જ ના પડે ઈમ ફેટમાં લ્યે... ને ઠરવાનું તો નામેય...!' તેને ઠારવાની શોધમાં પડેલા પણ વિસ્મિત અને ભયભીત હતા. પછી સામાન્ય માણસોને તો...? અને ઉપચારમાં તો તાવ, શરદી-ખાંસીની દવાઓ અને ડોસીવૈદો જેવા ઉકાળા સિવાય આરો-ઓવારો જ ક્યાં હતો? એ રોગ વિશે અસર વિશે અવનવી અટકળો... ક્યાં-કેટલાને ભરડે લીધા... કેટલા મર્યા? અને રાજકીય આક્ષેપો-પ્રતિ આક્ષેપો અને ડિબેટો-એ સિવાય ન્યૂઝ ચેનલો પાસે નવો મસાલો જ ખૂટી પડ્યો'તો. વળી સુખીયાઓનો અને શહેરીઓનો રોગ કહીને વગોવાયેલો પરદેશી મહેમાન હવે તો અદૃશ્ય વેશે ગામડામાં પણ પ્રવેશી ચૂક્યો'તો. અને 'આ કોગળિયું (રોગ) તો ધરમ ને પૂન્ય ભૂલેલાઓનું. આંઈ નઈ આવે' — એવું ગામચોરે, કેબિને કે મસાણમાંય છાતી ઠોકી ઠોકીને તાલ લેનારા ય હવે તો ઘરખૂણે, કોઈ એકલ દોકલ મોઢાં બાંધીને સીમ-ખેતરો કે ગામમાં ગભરાયેલા ગભરાયેલા જીવી રહ્યા'તા. પણ કુટુંબ,

ગામ કે સગાંવ્હાલાંમાં ધોળુંધક્ક ફાળિયું બાંધીને ફરનારા રાંમાબાપાનો કોયડો ને રુંધામણ અલગ હતી. સાવ એકલા જ ત્રણ-ત્રણ દિવસથી ઘરની ઓરડીમાં મોજને આનંદમાં ગુજારનારા રાંમાબાપાના સુખના વાયરાઓએ ચોથા દિવસથી અણધાર્યું જ રૂપ બદલ્યું હતું. ને હવે તો તેમને પોતે જાણે કાળા પાણીની સજા ભોગવી રહ્યા હોય તેવો અહેસાસ થવા માંડ્યો હતો. ભગવાનમાં માનનારા રાંમાબાપાની હવે તો મૂંગા મોઢે એક જ ફરિયાદ હતી : ‘ઓ રોમ! ઓ શોમળિયા? પાપ કે પૂન્યના ઈસાબ જેવું આંચ કે નઈ? ના, ના. મને કિયા ગનાની આ સજા? પેલાં શે’રથી આયેલાં ધાડાંનાં ધાડાં રાતોરાત ગોમમાં સમાઈ ગ્યાં ઈનું કાંચ નઈ. ને તું મારો જ ઈ’સાબ આલવા બેઠો?’-ને પછી તો રઘવાટને રઘવાટમાં લશ્કર ક્યાં લડતું-તેનું ય સાન-ભાન ન રહેતું.

શહેરમાંથી આવ્યા પછીના ત્રણેક દિવસ તો કેવા હળવા ફૂલ ગયેલા! શહેરમાં દીકરીને ત્યાંય દુઃખ તો કશુંય નહોતું. પણ દીકરીની મહેમાનગતિય વળી કેટલાક દિવસ? ક્યારેક ગામ-ખેતરો-છોકરાં ને ઓરડી સળવળી ઉઠતાં તોય રહેવાનું મન પણ શહેરમાં અજાણ્યા રોગનો ભય? દીકરી-જમાઈએ જેમતેમ ઘેર પહોંચાડવાની તજવીજ કરેલી. અને ઘેર...? ‘દાદા આ’યા.. ‘દાદા’... ‘દા...દા’ના કિલ્લોલના આનંદ વચ્ચેય મન તો ભરાઈ પડેલું. કૂદતાં-ઉછળતાં છોકરાંને ભેટી જવા અને ચૂમીઓથી ન્યાલ થઈ જવાનો ઉમળકો દીકરીના સલાહસ્મરણે જ ડૂલ થઈ ગયેલો. અને છેટેથી જ, છોકરાંને રોકી લેવા વહુઓને આપેલી સલાહની પ્રતિક્રિયા રૂપે જાણે કશોક અંદેશો પામી ગઈ હોય તેમ છોકરાંને રોકતાં, વહુઓ તો કો’ક જુદા જ ભાવે તાકતી રહેલી પછી તો પોતાના આગમને ‘આંચ આંચ’ના નાદ કરી બોલાવતી ભેંસો અને પાડરાંને પંપાળી નાખવાની અબળખાય મનમાં જ ઝૂરતી રાખીને તેઓ ઓરડી તરફ વળી ગયેલા. અને ઓરડીમાં પહોંચ્યા કે તેમની નજર ભીંતના ખૂણે લગાડેલી ભગવાનની છબી પર ઠરી ગયેલી. ને આંતરમન ગાવા માંડેલું :

‘ઓ મારા શાંમળિયા ગિરધારી,
મારી અરજી તારે આથ.(ર)
આ’યો ગિરધારી તારે બાયણે.
ઓ તારે શરણે.’

અ... ને ક્યાંય સુધી ધૂનમાં ખોવાયા પછી જાણે હથેળીઓમાં કશુંક સંચિત થઈ આવ્યું હોય હથેળીઓને શ્રદ્ધાભાવે તાકી, એકબીજાને ઘસતા રહેલા અને આંખો તથા ચહેરાને અડાડી નમનની મુદ્રામાં સ્થિર થઈ ગયેલા. અને ખાટલે બેઠા પછી પત્ની મોંઘીના ફોટા તરફ નજર ગઈ ત્યારે? મોંઘી જાણે સજીવન થઈને પાછી આવી ના હોય! મોંઘીના મોઢા પર રિસામણાના ભાવ ઉભરી આવેલા. અને મનોમન કરમાઈ ગયેલા રામાબાપા તો નીચું જોઈને લીંપણના પોપડા ખોતરવા માંડેલા. પણ મોંઘીને કશોક ખુલાસો કરવા એ તરફ પાણું જોયું ત્યારે તો તેઓ ચકિત થઈ ગયેલા. મરક મરક હસી રહેલી મોંઘી જાણે એકદમ નીચલા હોઠને દાંત વડે કચરી નાખતાં જાણે ટોણો મારી રહી હતી.

: ‘લ્યો, દીકરીના ઘેર એકલા જ જઈ આ’યા ને!’

: ....

: ‘ખોટું યે લાગી ગ્યું પાસું? બળ્યું ઈ તો મારી છેકથી ટે..વ. તમીં યે ક્યાં નથ જોણતા!’ – અને ક્યાંય સુધી ખડખડાટ હસી રહેલી મોંઘી ને તાજજુબીથી જોતા જ રહી ગયેલા. તેમણે વાતને પલટતાં કહ્યું.

: ‘શું કઉં મોંઘી? માંડ ઠરવા થઈ’તી, ને લાગ્યો દ...વ. મારે તો એવો જ ઘાટ...!’

: ‘છાંના ચીં અવે! એક જ પોણીના આ મેઠું ને આ ખારું – એવા ભેદ ક્યાંથી ઢૂઝ્યા છઅ તમાંને? ના, ના. આંય પણ શેનું દ’ખ છઅ તમાંને કે’જો? એય સોકરાની લીલી વાડી, ને મોનપો... ન!’

: ‘હાં... હાં... પ... ણ...’

: ‘અવે પણ ને બ...ણ મેલો ને વાત કરો. બોલો, આપડી નિશુડી શે’રમાં સુખી તો છઅ કઅ?’

: ‘નિશુડી? હા. હા. તેને વળી શેનું દ’ખ? નોકરીયો આદમી... ને હુદાની પેઠમ રમરમ કરતી દીકરી!’

: ‘ઓહ, ટેણકી! અવે તો ઈસ્કૂલમાંય જાતી અશે નઈ?’

: ‘અરે, રિયા? એની તો વાત જ ના થાય. ઈતો હુદાની જેમ ઘરમાં... બગીચામાં કે ઈસ્કૂલમાંય... ને...?’

: ‘અટકી કેમ ગ્યા? બોલો ને! બીજું શું...?’

: ‘જમાઈ હસમુખલાલ.. ને નિશુડીનું જોડું યે કે’વું પડે હોં!’

અને પળમાં તો દૃશ્ય બદલાઈ ગયેલું જ્યાં નવનવેલો જ પરણેલો રામજી વાવણી કર્યા પછી ખેતરમાં પાળા કાઢી રહેલો. અને રાતું ગુલાલ થઈ ગયેલું મોટું સાલ્લામાં માંડ સમાવતી મોંઘી ભાથું લઈને ખેતરના આંબા નીચે ઊભી હતી. અને હરખ હરખ રામજી પાળાનું કામ પડતું મૂકીને આંબા નીચે પહોંચ્યો હતો. અને મોંઘી દ્વારા લાડથી ‘એકલા થાકી ગ્યા નઈ?... લ્યો ખાઈ લો’ – એવું કહેવાતાં સાંપડેલી પહેલપહેલી નિરાંતની પળો...

રામજીએ ભોળા ભાવે, ને કેક ફડક સાથે પૂછેલું :

: ‘તું યે બેસને. ઉં તને પૂછું સું... કે ઘર ને ગોમ ગમ્યાં કે?’

અને મોંઘીએ મારું ધૂણાવી અમથો અમથો નકાર ભણતાં ‘ના’ કહેલું ત્યારે વિલાઈ ગયેલા રામજીના મોઢેથી સવાલ નીકળી ગયેલો :

‘હા, મારું કોઈ ભાઈ ભાંડુરુ ન... ઈ એટલે જ...’

અને આકાશ તરફ નજર માંડી રહેલા રામજીને જોઈ મોંઘીનો જીવ ઊંચો થઈ ગયેલો. અને લૂંટાઈ જવા બેઠેલો થોડુંક કેંક જાળવી રાખવા માગતો હોય તેમ રામજીએ બીતાંબીતાં પૂછેલું :

‘ગોમે ના ગમ્યું? ને બીજું કશું ચે...?’

–ને ‘એવું કુણે કીધું? – કહેતાં મોંઘીનો ઘુમટો સરકી ગયેલો ને રામજી ઉઘાડ પામેલા ચાંદાને જોઈ રહ્યો હોય તેમ જોતો જ રહી ગયેલો. અને એવા ઘેનમાં જ ‘તો?’ ઉચ્ચારીને જવાબની પ્રતીક્ષામાં તાકી રહેલો. ‘ગમ્યું ને! – કહેતાં મોંઘીનું એકીટશે રામજી સામું જોઈ રહેવું અ...ને- કરમાયેલી કૂંપળમાં ઓચિંતો પ્રાણસંચાર થઈ આવ્યો હોય તેમ રામજીનું મનોમન ઝૂમી ઉઠવું – ત્રણ ત્રણ દિવસમાં તો આવી કેટકેટલી પળો જાણે એકસામટી જીવાઈ ગયેલી? સંસારનાં રિસામણાં-મનામણાં, એકમેક બની થયેલાં કામો, છોકરાં પામ્યા – પરણાવ્યા, ને સંયુક્ત કુટુંબમાં વહુઓ એ પૌત્ર-પૌત્રીઓ સાથેનો આનંદમેળો. પણ ચોથા દિવસથી હવાનું રૂખ કેવું બદલાઈ ગયેલું ?

ત્રીજા દિવસની એ રાત ઓચિંતી છીંકોથી જાગી પડી હતી. પછી તો ઓરડીમાં અને બહાર ગભરાટ ગભરાટ વ્યાપી ગયેલો. અને આખી રાત પડખાં ઘસી ઘસીને માંડ પરોઢિયે આંખ મળી’તી ત્યાંતો ચોપાડમાં થતાં કાનફુંસિયાં અને અવાજોએ રાંમાબાપાને જગાડી પાડ્યા’તા. પહેલાં તો તેમને બહાર જવાનું મન થઈ આવેલું. પણ ભીતરના કોઈ ભયને લીધે ઓરડીમાં જ અટવાઈ ગયેલા. છેવટે ક્ષોભમાં પડેલું મન બહાર થતી વાતોમાં પરોવાઈ ગયેલું. ધીમે ધીમે વાતોનું રૂખ બદલાયે જાતું’તું. કુટુંબ પર ભારે આફત તોળાઈ રહી હોય તેમ, મોટી વહુ ધીમા રાગડે વિલાપે ચડી’તી :

‘રણ નથી રે... વાનું.. ઘરમાં અ...વે રણ રે’વાનું ન...થી!

ઘડીક તો ધીમાં હીબકાં વચ્ચે સોપો પડી ગયો હતો. અને ઓરડીમાં ઉસળપૂસળ થવા માંડેલું કે, ‘છીંકોનું શું કારણ?’... ‘શ્યેના લીધે?’ પણ અજંપામાં કશું સૂઝતું જ નહોતું. ને રાતની એ પળ ધીમે ધીમે રાંમાબાપાની પનોતી ઠરવા જઈ રહી’તી.

: ‘પણ ભા...ભી, શું થ્યું છઅ... ઈ તો કહો!

– વચેટ દિયરે મૌન તોડતાં કહેલું.

: ‘તમે તો સૌ કોઈ ઘોરતાં’તા. ઉં તો મો...ડી રાતે માંડ બાથરૂમ જઈ બા’રી નીકળું ત્યાં તો ઓપડીમાં ડોહો છીં...કા... છીંક... છીં... ક... ઉં ખોટી ઓઉ તો પૂંસો તમારા મોટા ભાઈને! ઈંયે ઘોરતાં’તા તે મેં તો વળી ઝંઝેડી પાડ્યા’તા.’

– પોતાને માટે ‘બાપા’ને બદલે ‘ડોહો’ શબ્દ રાંમાબાપાને જાણે ‘થપ્પાક’ દઈને લમણે ઝિંકાયેલો. પણ તે પળ માન-અપમાન કરતાંય વિશેષ હતી. રાંમાબાપાએ એકહાથ છાતીએ ફેરવતાં વાતોમાં ધ્યાન પરોવેલું. તેઓ ખાટલેથી ઊઠીને બારણા પાસે ધસી આવેલા.

: ‘અરે, છીં...ક? તો તો નકી એતો ઈનાં... જ લખ્ખણ! બાપ્પારે, ક્યાં નાહી જા...વું?’

: ‘જરા છોની મર ને! હવ્વાર હવ્વારમાં શેની વાતનું વતેસર કરવા બેઠી સો?’

– કહેતાં વચેટ ઠાવકાઈ બતાવવા ગયો પણ મોટાની નિચો ભરી દલીલ આગળ તેને ઠરી જવું પડ્યું.

: ‘ભ...ઈ, આ રોગનું ભલું પૂંસવું... આટલા દ’ન શે’રમાં રઈને આ’યા તે વ...ળી!’

- પછી તો પાણી હાથમાં જ ક્યાં રહ્યું હતું? એકબાજું ઓરડી હાંફે ચડી’તી ને બીજી બાજું પારકી માનું લોહી સવાર થઈ બેઠું’તું’.

: ‘અરે! શે’રનું ઉબાડિયું ઘરમાં? કેંક ક...રો. નઈતર ઉંતો મારે સોકરો લઈને પિયેરમાં...

: ‘ઉં યે આવા મંદવાડમાં આંચ એક દા’ડો યે રે’વા નથ માગતી!’

- અને ક્યાંચ સુધી ચૂપ રહેલી નાનીએ તો જબરો તોડ કાઢ્યો’તો.

: ‘અરે, બધાં શેનાં પોણીમાં બેસી જાવ સો? હાંભળો. ગોમમાં પેલા રામા તળશીનો મૂકલો કાલે રાતે જ ઘેર આયેલો. ને હવાર હવારમાં જ ઘરનાંએ સીધો દવાખાંને...!’

- અને મોટો માંડ અંધારી ને ઊંડી કોઠીમાંથી નીકળી ગયો હોય તેમ હળવોફૂલ થઈને બોલી પડેલો.

: ‘આપડે જ ભૂલમાં રઈ ગ્યા. ઉં અબીહાલ દવાખાંને જાઉં સું.’

- અને નિસાસા સાથે ઓરડીમાં કેટલું બધું ખરી પડેલું?

‘મોંઘી જાણી લીધું ને તમે-કોણ કોનું છઅ એ? હાંભળી લીધું ને તમે આપણી વૌ’વ શ્યું કે’તી તી એ? ના, ના ઘરનાં માટે હવે ઉં ડોહો ને ઉબાડિયું? આટલી જ લેણ-દેણ? અરે, કટમ્બની ફકર તો મને પણ ઓય કે નઈ! એટલે તો નિશુડીની સલાહ પરમાણે ઓયડીમાં રઈને પણ... ને આજ તો ઓયડીયે ગંધારી થઈ ગઈ? મોંઘી, હારું શ્યું કે તમારે આવા દન જોવાના ના આ’યા ન...ઈ...ત...ર... મારે તો ઢાંકણીમાં પોણી લઈને ડૂબી મરવાનો જ ટે’મ... બધો ભરમ... ખરું ક’ઉં મોંઘી, આપડે હાચકલું જીવ્યા એજ ખરું બાકી તો ભ-ર-મ... ભ-ર-મ... બબડાટ ચાલું હતો. ત્યાં તો P.H.C. ટીમ આવી ગયેલી. ટેમ્પરેચર થોડું હાઈ હતું, બાકી શરદી-ખાંસીનાં કોઈ લક્ષણો નહોતાં. અને આરોગ્ય ટીમ રાંમાબાપાને હોમકોરોન્ટીન કરીને, જરૂરી દવાઓ તથા સલાહસૂચનો આપીને રવાના થઈ ગયેલી. ત્યાર પછીનો ઓરડીનો દોઢેક દિવસ તો સંબંધોનો તોડ કરવામાં જ વીત્યો હતો. તેમને હોમકોરોન્ટીન જાહેર કર્યા ત્યારે કુટુંબીઓમાં કેવો સોપો પડી ગયેલો! દીકરા અને વહુઓ... ઓરડી બહાર છટેથી તાકી રહેલાં. ઓરડીમાં જાણે ભયંકર વગડાઉ પ્રાણી ઘૂસી આવ્યું ના હોય! તે જ સમયથી ઓરડી અને ઘર વચ્ચેનું અંતર વધી ગયેલું. અને એ બપોરે જ ઓરડી માટે પરિચા-પતરાળા, એકાદ થાળી-વાટકો, ને પીવાના પાણી માટે બે માટલાંની તાબડતોબ વ્યવસ્થા થઈ ગયેલી. અને મોઢું વકાસીને બેઠેલા રાંમાબાપા તો હેરત-લાચાર નજરે જોતા જ રહી ગયેલા. પછી તો વાટકામાં ઠલવાયેલો બપોરી ઉકાળો કે સાંજના ભોજનમાં તેમને રસ જ ક્યાં હતો, તે બધું તો ઠલવાઈ ગયેલું બારીની બહાર. રાંમાબાપા અજાણી જગ્યાએ ભૂલા પડ્યા હોય તેમ ઘડીક ઓરડીને, તો ઘડીક બારી નજીક જઈ દૂર દૂર તાક્યા કરતા. હવે તો ઓરડીના લીંપણ કે ફોટાઓમાં પણ ક્યાં મન લાગતું’તું? હવે તો એ તરફ ડોકું ઉંચકાય કે શરમ ને

લાચારીમાં મન લવી પડતું : ‘તમને શ્યું ફરિયાદ કરું? આજે તો ઉં સાવ બાપડો. જાઓ જાઓ, મારે તમાને બાપડાં નથ કેવડાવવાં!’ – અને મનોમન એવી ગાંઠ વાળી લીધેલી કે, પોતાનું ગમે તેટલું ભૂંડું થાવા બેસે તોય કોઈની સામે કાલાંવાલાં ના કરવાં તે ના જ કરવાં. એટલે જ તો તેમને દીકરા કે વહુઓનાં મોઢાં જોવાય મન રાજી નહોતું. પણ નાનાં છોકરાંની વાતે હૈયું થડકારો ચૂકી જતું. પરંતુ આંધીના સમયે પંખીઓની જેમ આજકાલ છોકરાંય ક્યાંય ગરક થઈ ગયાં હતાં. વળી પોતે હોમકોરીન્ટીન થયા તેના બીજા જ દિવસે ગામનો એક કેસ પોઝિટીવ આવતાં, આખું ગામ કન્ટેન્ટમેન્ટ ઝોન જાહેર થયું છે. તે તો તેઓ જાણતા જ ક્યાં હતા? એવા ભારેખમ શબ્દો ય તેમને તો સમજવા અઘરા હતા, પરંતુ મનમાં એટલું જરૂર માની બેઠેલા કે ઘર અને આખું ય ગામ જે સૂનમૂન થઈ બેઠું છે તેનું કારણ ક્યાંક પોતે તો નથી! અને ફફડી ઉઠતા. અ..ને છેલ્લા બે-અઢી દિવસ? સૂરજ ઊગે... માથે ચડી આવે... કે ડૂબે. તેનું ભાન જ ક્યાં રહેતું? જિરણ તાવ ઘર કરી બેઠો હોય તેમ શરીર તૂટવું, કીડીઓના ચટકા અનુભવવા, કદીક હાથ-પગમાં ખાલી ચડી આવવી... અને શરીર વિલું વિલું થઈ જવું. પછી ઉંહકારા ને નિસાસા ઓરડીમાં જ ઉગાતા અને ઓરડીમાં જ શમી જતા. અને સમય ખાટલામાં પડખાં ઘસવામાં કે અહીં-તહીં તાક્યા કરવામાં ઠિંગરાઈ જતો. ને કદીક તો કંટાળોને ગુસ્સો ભેગાં થતાં એવો ઉભરો થઈ આવતો કે ‘હાહરી ભૈરાંની પૂંસડીઓ, ઉં તો કડેધડે સું’ કહી બરાડા પાડવાનું મન થઈ આવતું. પરંતુ ‘કોના માટે?’... ‘શ્યું કામ?’ મન રોકી પાડતું. ને મૂક બની જવાતું.

પ...ણ આજે તો રાતથી જ પેટમાં કઠણ કઠણ કૂચ્યા કરવું અને છાતી ને પેટ બળતરાએ આંખ જ ક્યાં મિચાચેલી! રાંમાબાપાએ પેટને ટાહું પાડવા પાણી ઉપર પાણી ઠપકાર્યે રાખેલું. ને માંડ માંડ વહેલી પરોઢે આંખ મળી’તી ત્યાંજ મોંઘી ઘણા દહાડે સપનામાં ભૂલાં પડેલાં. જેઓ રાંમાબાપાનો બરડો પસવારતાં પસવારતાં ખબરઅંતર પૂછી રહ્યાં’તાં અને છંછેડાઈ પડેલા રાંમાબાપા તેનો ઊંધો જ જવાબ આપી રહ્યા હતા.

: ‘અમ સાવ ભાંગી પડ્યા સો?’

: ‘તમે કાંય નથ જોણતાં? જાઓ તમારાં સગલાંને પૂંસી આવો!’

: ‘એ શ્યું બોલો સો? એમ સાવ મન ઉઠાડી દઈએ એ અ્યેવું? સોકરા સાવ પારકા નથ થઈ ગ્યા!’

: ‘ઓહો! તમને એવું લાગ છઅ ઈમ?’

: ‘રે રાંમ! તમને અમ અવળું અવળું બોલવાનું હૂએ છઅ? મંદવાડમાં બળાપા થાય પ...ણ જાતી ઉમ્મરમાં શ્યું કોમ સોકરાની આબરું...?’

અને છંછેડાઈ પડેલા રાંમાબાપા તપુંતપું હાલતમાં જ જાગી પડ્યા. એક તો સપનાનો ગુસ્સો અને બીજો ઓરડીનો બફારો... તેઓ બારી તરફ ઘસ્યા અને દૂર દૂર જોયું. પણ પેટમાં ચૂંક વધી પડતાં ભરબપોરે, ક્યારેય નહીં ને આજે તો આંબાવાળા ખેતર તરફ પ્રયાણ કર્યું. પણ ત્યાંય હળવા થવાની તો વાત જ ક્યાં! તેઓ નવો બળાપો ઉમેરીને

ઉદાસ અને ખિન્ન મને ઘરના ઝાંપામાં પ્રવેશ્યા. ત્યાંજ છોકરા અને વહુઓને ઘરમાં ગરક થઈ જતાં જોઈ તેમને ડાળ-પાંદડાં વગરનો બૂદ્ધો આંબો દેખાઈ આવ્યો. ને ચક્કર ભમ્મર હાલતમાં માંડ ઓરડીના ખાટલે પહોંચ્યા. ક્યાંય સુધી આંખો મીંચીને પડી રહ્યા પછી નજર ઓરડીની ભીંતો અને છત તરફ ગઈ કે તેમની આંખો પહોળી થઈ ગઈ. ‘આ શ્યું? એમ બોલી પડ્યા. અને ઓરડીની ભીંતોએ મોંઘીએ કરેલા લીંપણને પોપડે પોપડે ખરતું જોઈ રહ્યા ને છતના દાંડા ને નળિયાં? કરોળિયાનાં જાળાં કે પ...છી...? અને ગોબાઈ ગઈ હોય તેવી ભીંત પરના પેલા બે ફોટા ક્યાં? વળી સુસવાટા જેવા અવાજ સાથે ઓરડીને હલતી અનુભવતાં તો જીવ જાણે તાળવે ચોંટી પડ્યો. પરસેવે રેબઝેવ તેઓ માંડ ખાટલામાં બેઠા થઈ શક્યા. નજર તો બારી તરફ તકાયેલી. પણ ધૂળના ગોટેગોટાને સુસવાટા... ઘડીક તો કોરાણાના ખ્યાલે હૈયું થડકારો ચૂકી ગયું. પણ બીજી જ પળે એવું ગાંડપણ સવાર થઈ આવ્યું કે ખમીસ કાઢતાંક તેમણે ખૂણાં બાજું ફંગોળ્યું. ને માથેથી ફાળિયું વિખેરી નાખી આમ-તેમ ઝંઝેડવા માંડ્યા. અ...ને.. અંદરના ઉભરાથી ઓરડી જાણે ચિત્કારી ઉઠી : ‘તું યે આવી જા. તૈયાર સું!’

સાભાર સ્વીકાર

નવલકથા

ક્ષણોનું સામ્રાજ્ય : શૈલેશ કાલરિયા, ૨૦૧૯, મુ. કેશવનગર, જીવાપર, જિ. મોરબી, પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૨૦. **સૂરજ તરસે ચાંદનીને** : હેમા મહેતા, ૨૦૨૦, બાલવિનોદ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨ + ૧૫૬, રૂ. ૧૫૦. **આકાંક્ષા** : હેમા મહેતા, ૨૦૨૦, બાલવિનોદ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦ + ૧૧૨, રૂ. ૧૩૦. **પરાજિત** : પિનાકિન દવે, ૨૦૧૯, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૧૫, રૂ. ૨૨૫. **વંદોળિયો** : અઝીઝ ટંકારવી, ૨૦૨૦, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની. પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૫૦, રૂ. ૧૫૦. **અનાહતા** : કુમારપાળ દેસાઈ, ૨૦૧૯, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૨૨ + ૬૩૪, રૂ. ૭૫૦. **સાપસીડી** : કમલેશ જોષી, ૨૦૨૦, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૭૦, રૂ. ૧૮૦. **ગજબ** : શ્યામ ઠાકોર, લજ્જા પબ્લિકેશન, વલ્લભ વિદ્યાનગર, ૨૦૨૦, પૃ. ૭૨, રૂ. ૨૦૦, **પપ્પાની ગલફેન્ડ** : ડૉ. નિમિત્ત ઓઝા, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, ૨૦૨૦, પૃ. ૨૩૦, રૂ. ૨૫૦. **હિતશત્રુ** : જશુરાજ આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, ૨૦૨૦, પૃ. ૨૦૦, રૂ. ૨૨૦.

(સમકાલીન હિન્દી કવિ તથા ખ્યાત અનુવાદક — જન્મ : ૧૬ મે ૧૯૪૮, ઉત્તરાખંડના ટિહરી જિલ્લાના કાફલપાનીમાં. શિક્ષણ દેહરાદૂનમાં. ભારત ભવન, ભોપાલથી પ્રકાશિત ‘પૂર્વગ્રહ’ સામયિકના પૂર્વ સહાયક સંપાદક. શ્રીકાંત વર્મા પુરસ્કાર, શમશેર સમ્માન, ‘પહલ’ સમ્માન, સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર આદિ પુરસ્કારોથી સમ્માનિત. લગભગ બધી ભારતીય ભાષાઓ ઉપરાંત એમનાં કાવ્યોના અંગ્રેજી, રશિયન, જર્મન, સ્પેનિશ, પોલિશ, બલ્ગારી આદિ ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ થયેલા છે. કવિતા ઉપરાંત સાહિત્ય સિનેમા સંચાર-માધ્યમો અને સંસ્કૃતિના પ્રશ્નો અંગે સતત લેખનવિમર્શ કરતા રહ્યા છે. યાત્રાવૃત્ત અને પટકથાલેખન પણ કર્યું છે. અમેરિકાની આયોવા યુનિવર્સિટીના ઈન્ટરનેશનલ રાઈટિંગ પ્રોગ્રામની ફેલોશિપ હેઠળ યુએસએ ઉપરાંત બલ્ગારિયા, ચેકોસ્લોવાકિયા રશિયા, મોરેશિયસ, નેપાલ, જર્મનીની સાહિત્યિક યાત્રાઓ કરેલી છે. એમનાં લખાણોમાં સામંતી અને મૂડીવાદી શાસક શક્તિઓ અને છલનાઓનો પ્રતિકાર સૂક્ષ્મ સૌંદર્યબોધ સાથે પારદર્શી ભાષામાં સ્પષ્ટ રૂપે નજરે ચડે છે. કોરોનાને લીધે હાલમાં અવસાન : ૮ ડિસેમ્બર ૨૦૨૦ના રોજ.)

૧. છૂટી ગયાં છે

ભારે હેયે ગયા નીકાળી
તજીને બાપીકાં ઘરબાર
પાછળ માટોડું ધસમસતું
પાણા ગબડે અનરાધાર
જરાક પાછો વળીને જો, ભૈ
કેમ વખાઈ ચાલ્યાં દ્વાર
એની ભીતર છૂટી ગયાં છે
એક એક કોઠાર.

૨. વર્ણમાળા

હું ભાષામાં અ લખવા ઈચ્છુ છું
અ-થી અનેનાસ અ-થી અખરોટ
પરંતુ લખવા લાગું છું અ-થી અનર્થ અ-થી અત્યાચાર
કોશિશ કરું છું રે ક-થી કલમ કે કરુણા લખું
પરંતુ હું લખવા માંડું છું ક-થી કૂરતા ક-થી કુટિલતા
અત્યાર સુધી ખ-થી ખિસકોલી લખતો આવ્યો છું

પરંતુ બ-થી હવે ખતરાના ભણકારા વાગવા માંડે છે
 મારો ખ્યાલ હતો કે ફ-થી ફૂલ જ લખી શકાતું હશે
 ઘણાં બધાં ફૂલ
 ઘરોની બહાર ઘરોની ભીતર મનુષ્યોની ભીતર
 પરંતુ મેં જોયું તો બધાં જ ફૂલ જઈ રહ્યાં હતાં
 જાલિમોના ગળામાં માળા રૂપે પહેરાવવા માટે
 કોઈ મારો હાથ જકડે છે ને કહે છે
 ભ-થી લખો ભય જે હવે બધી જગાએ મોજૂદ છે
 દ દમનનો ને પ પતનનો સંકેત છે
 આતતાયી છીનવી લે છે આપણી આખી વર્ણમાળા
 એ ભાષાની હિંસાને બનાવી દે છે
 સમાજની હિંસા
 હ-ને હત્યા માટે સુરક્ષિત કરી દેવામાં આવ્યો છે
 આપણે કેટલુંય હળ અને હરણ લખતા રહીએ
 એ લખતા રહે છે હ-થી હત્યા, હર વખત

૩. હોટલ

જે જે હોટલોમાં હું રહ્યો, એ બધી સમજવી કઠિન હતી
 જોકે લોકો એમાં એક સરખી મુદ્રામાં એવી રીતે પ્રવેશતા હતા
 જાણે પોતાના ઘરનો કબજો લેવા જઈ રહ્યા હોય
 ને માલિકીહકના દસ્તાવેજ એમની બ્રીફ કેસમાં રાખેલા હોય.
 પણ મારે માટે તો એ પણ સમજવું અઘરું હતું
 કે કઈ લાઈટ ક્યાંથી થાય છે ને કઈ રીતે બંધ થાય છે
 અને કેટલાક લેમ્પ તો એટલા પેચીદા હતા કે એમને ચાલુ કરવામાં
 એક પ્રહેલિકા ઉકેલવા જેટલી ખુશી મળતી હતી.
 બાથરૂમના નળ સુંદર ફંદાઓની જેમ લટકતા હતા
 અને કયા નળને કઈ તરફ ઘુમાવવાથી ઠંડું
 ને કઈ તરફ ઘુમાવવાથી ગરમ પાણી આવતું હતું અથવા આવતું ન હતું
 એ સમજવામાં મારી આખી જિંદગી જતી રહે એમ હતું
 પથારી નિદ્રા કરતાં વધારે તો અટક્યાળાં માટે બનેલી હતી
 અને એની પર ઓશીકાંઓનો વિકટ સ્વપ્નિલ સંસાર
 હાલ તો આરામ ફરમાવી રહ્યો હતો

આ એ જ જગા છે, મને વિચાર આવ્યો કે
 જ્યાં લેખકોએ મસમોટી ભારેખમ નવલકથાઓ લખી
 જેને એ પોતાનાં ઘરોના કોલાહલમાં ના લખી શક્યા.
 કવિઓએ કાવ્યો રચ્યાં, જે પાછળથી પુરસ્કૃત થયાં
 અહીં જ કેટલાક ભલા લોકોએ પ્રેમ અને શક્તિશાળીઓએ બળાત્કાર કર્યાં
 બહુ બધાં ચુંબન અને વીર્યનાં નિશાન અહીં સૂઈ રહ્યાં હશે
 એક દોસ્ત કહેતો હતો કે બધી હોટલો એક જેવી છે
 બલ્કે દુનિયા જેવડી વિશાળકાય એક જ હોટલ છે
 જેના હજારો હિસ્સા ઠેર ઠેર ઊભા કરી દીધા છે
 અને એ માણસ પણ એક જ છે
 જેના લાખ લાખ હિસ્સાઓ અહીં પ્રવેશ કરતા રહે છે
 કેવળ એમનાં નામ અલગ અલગ છે

છેવટે નસીબજોગે મારી નિદ્રાને એક જગા મળી
 જે એક નાનકડી હોટલ જેવી હતી, જેનું કોઈ નામ ન હતું
 એક પથારી હતી, જેની પર કદાચ વર્ષોથી કોઈ સૂતું ન હતું
 એક બલ્બ લટકતો હતો, એક બાથરૂમ હતો
 જેના નળમાં પાણી ક્યારેક આવતું તું ક્યારેક ન'તું આવતું
 જ્યારે મેં પૂછ્યું — નહાવા માટે ગરમ પાણી મળશે કે
 તો થોડી વારે એક છોકરો આવ્યો ચુપચાપ
 એક જૂની લોઢાની બાલદી લઈને
 અને ઈશારો કરીને જતો રહ્યો.

૪. ઘટતો જતો ઓક્સિજન

ઘણી વાર વાચવામાં આવે છે
 દુનિયામાં ઓક્સિજન ઘટી રહ્યો છે
 ક્યારેક તો બિલકુલ સામે જ જોવા મળે છે કે એ કેટલી તેજથી ઘટી રહ્યો છે
 રસ્તાઓ પર ચાલુ છું, ખાઉં છું વાંચું છું સૂઈને ઊઠું છું
 તો એક લાંબું બગાસું આવે છે
 જેવો કોઈ બંધ વાતાનુકૂલિત જગ્યામાં બેસું છું
 બગાસાનું એક ઝોડું ભીતરથી બહાર આવે છે
 એક શક્તિશાળી વ્યક્તિ પાસે જાઉં છું
 તો તાત્કાલિક ઓક્સિજનની જરૂરિયાત વર્તાય છે
 વધી રહ્યા છે નાઈટ્રોજન સલ્ફર કાર્બનના ઓક્સાઈડ

અને હવામાં ઝૂલતા અજનબી ને ચમકદાર કણ
 વધી રહ્યા છે ઘૂણા દમન વેરવૃત્તિ અને થોડી ચાલુ કિસમની ખુશીઓ
 ચારે બાજુ ગરમી સ્પ્રેની બોટલો અને ખુશબૂદાર કુવારા
 વધી રહ્યા છે
 હોસ્પિટલોમાં જોવા મળે છે ઓકિસિજન ભરેલા સિલિન્ડર
 અર્ધબેહોશીમાં ડૂબતા તરતા દર્દીઓના મોં પર લાગેલા માર્સ્ક
 અને પાણીમાં પરપોટા બનાવતો ચપટીક પ્રાણવાયુ
 એવી જગ્યાઓની સંખ્યા વધી રહી છે
 જ્યાં શ્વાસ લેવો જહેમતનું કામ લાગે છે
 અંતર ઘટી રહ્યું છે પણ એમની વચ્ચે શૂન્યાવકાશ વધતો જઈ રહ્યો છે
 દરેક વસ્તુએ પોતાનું એક કબૂતરખાનું બનાવી દીધું છે
 દરેક મનુષ્ય પોતાના કબૂતરખાનામાં કેદ થઈ ગયો છે
 સ્વર્ગ સુધી ઊઠેલાં ત્રણ ચાર પાંચ સિતારા મકાનો
 ચારે તરફ
 મહાશક્તિઓ એક લાત મારે છે
 અને આસમાનનો એક ટુકડો નીચે ખરી પડે છે
 ગરીબોએ પણ બંધ કરી દીધા છે પોતાનાં ઝૂંપડાંના દરવાજા
 એમની છતો પડું પડું છે
 એની અંદરની હવા ત્યાં દબાઈ જવાની છે.
 આબોહવાની ફિકરમાં આલીશાન વિમાનોમાં બેઠેલા લોકો
 જઈ રહ્યા છે એક દેશથી બીજે દેશ
 આવામાં મને થોડો ઓકિસિજન જોઈએ છે
 એ ક્યાં મળશે
 પહાડ તો હું ક્યારનો છોડીને આવ્યો છું
 અને ત્યાં પણ એ થોડા ઢોળાવો ને ખીણોની આસપાસ ઘૂમી રહ્યો હશે
 અધ્ધર શ્વાસે હું એક સત્તાધીશની પાસે જાઉં છું
 એને સારી રીતે ખબર છે દુનિયાની દશાની
 મરકતાં મરકતાં એ મને કહે છે તું શું કરવા ફિકર કરે છે
 જ્યારે જરૂર પડે તું માંગી શકે છે મારી પાસે થોડો
 ઓકિસિજન.

સાવધ છું — કોઈ નથી આવ્યું (કાશ્મીરી કવિતા)

અયાઝ રસૂલ નાઝકી
અનુવાદ : વર્ષા દાસ

ઓશીકાને કંઈ ભાન નથી આજે રાત્રે
ચાદર પરની બધી કળીઓ ખીલી ગઈ છે
બારીઓએ ઉન્માદમાં આંખ મીચી દીધી છે
ને દરવાજો ચેતવે છે, સાવધ છું આજે રાત્રે!

પ્રકાશ ધીરે ધીરે પીછેહઠ કરે છે
ને પવન છેવટની તપાસમાં આસપાસ સૂંધી લે છે
ત્યારે દરવાજો ચેતવે છે, સાવધ છું આજે રાત્રે!
એ પવન હતો? અંદર કોઈ નથી આવ્યું.

દરવાજે ટકોરો? ના, કોઈ નથી આવ્યું!
રાત નકામી ગઈ, ઈચ્છા પૂરી ન થઈ
કે પછી કોઈ આવ્યું? ના, કોઈ નથી આવ્યું!
જે બહાના કાઢે છે તે દોસ્તો સાથે મોજ કરે છે.

મારી વસંતનો બંધાણી સૂતો છે ક્યાંક ફૂલોની સેજ પર!
એ ભલે ખુશ રહે, મારી કોઈ ફરિયાદ નથી!
દરવાજે ટકોરો? ના, કોઈ નથી આવ્યું.

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

સ્વપ્ન નગરના દરવાજે : લાલજી કાનપરિયા, ૨૦૨૦, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ.,
રાજકોટ, પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૧૮૦. હું પણ જીવું તું પણ જીવે : માસુમ મોડાસવી, ૨૦૧૯,
સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૫૦. કદીક એવી સવાર પડશે : માસુમ
મોડાસવી, ૨૦૧૯, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૫૦. ભીતરના અવાજો :
ડો. મનોજ જોશી, ૨૦૧૨, લેખક પોતે, ૧૦૧, શાંતિકુંજ એપાર્ટમેન્ટ, ૭ પટેલ કોલોની,
જામનગર-૩૬૧૦૦૮, પૃ. ૯ + ૧૦૭, રૂ. ૧૨૦. ઘડીક ઝળહળ ઘડીક ઝાંખુ :
ડો. મનોજ જોશી, ૨૦૧૯, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ,
પૃ. ૧૧૧, રૂ. ૧૫૦. ને હવે ગઝલોત્સવ : ભરત ત્રિવેદી, ૨૦૨૦, ડિવાઈન
પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૫૦.

ઑનલાઈન ક્લાસિસ

આનંદિતા રૈયાણી

ક્યારેક વિચાર્યું હતું કે છોકરાંઓ ઘરમાં નિરાંતે યુનિફોર્મનો શર્ટ પહેરીને નીચે બરમુડા કે પાયજામા પહેરીને લેપટોપ, મોબાઈલ, ટેબ કે આઈપેડમાં માથું ઘુસાડીને કાનમાં હેન્ડ્સ ફ્રી ભરાવીને ટીચર સાથે ગુફતેગો ય કરશે ?

‘ઉઘાડાં દ્વાર હો તો પણ નીકળવું ખૂબ અઘરું છે...’ કવિશ્રી મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલની પંક્તિઓ જેવો આલમ આવ્યો છે. આ દિવસો જોઈ શક્યા એ માટે કોરોનાનો આભાર તો કેમ માનવો ? લોકડાઉનમાં ખરેખર કોઈને મજા પડી હોય તો એ બાળકોને. લોકડાઉનની શરૂઆતમાં જેમની પરીક્ષા બાકી હતી એ વિદ્યાર્થીઓ તો ખરેખર રાજીના રેડ થઈ ગયા હતા અને અમુક બિચારા દુઃખિયારા ય હતાં કમનસીબે જેમની પરીક્ષા લેવાઈ ગઈ હતી !

કોરોનાનાં પ્રકોપ વચ્ચે ચાર - ચાર લોકડાઉન અને બબ્બે અનલોક વચ્ચે બાળકોનાં હિત વિષેનાં ઉમદા વિચારો સાથે રંગેયંગે ‘ઑનલાઈન ક્લાસિસ’ની જાહેરાતો ય થઈ. ભગવાન જે કરે તે સારા માટે એમ વિચારીને અમે પસંદગીનો કોઈ અવકાશ વગર જ નવી શિક્ષણ પ્રણાલી તરફ પ્રયાણ કર્યું. આજ સુધી ફેસબુક, વોટ્સએપ, ઈન્સ્ટાગ્રામ અને બહુ બહુ તો ટ્વિટર વાપરતાં મારાં જેવા વાલીઓને સમજાવું કે,

और भी कई एप है जमाने में नेटवर्किंग के सिवा...

ફેઝ સાહેબની માફી સાથે...

છોકરાંઓને શીખવાડતાં પહેલાં વાલીઓને આ બધી એપથી માહિતગાર કરવા બિચારા શિક્ષકોને સૌ પ્રથમ વોટ્સએપ ગ્રુપ બનાવવા પડ્યા. સલામતીની ઐસીતૈસી કરીને પોતાનો નંબર સાર્વજનિક કરવો એ કાચા-પોચાનું તો કામ નથી. એ હિંમત માટે શિક્ષકોને વંદન. આટલા સમય સુધી ઘરમાં કંટાળેલા અને કોઈને ન મળેલા લોકો માટે શિક્ષકો આશાનાં કિરણ સમાન હતાં. વોટ્સએપમાં ચેટિંગનાં ઘોડાપૂર ઊમટ્યા એમાં શિક્ષકોએ મોકલેલી માહિતી તણાવા લાગી. કામનાં અને નકામા મેસેજ તારવતાં નાકે દમ આવી ગયો ! સવાલો કેમ કરવા, પ્રતિપ્રશ્ન કેમ પૂછવા એ અમે અનિચ્છાએ ય શીખ્યું ! અમે ત્યાં અમને શીખવાડનાર ગુરુઓનો ગુરુ દક્ષિણાની બીકે હજી આભાર નથી માન્યો એ અલગ વાત છે ! ‘મુંઢે મુંઢે મતિધિન્ના’ સાંભળ્યું હતું અહીં એવું ટીચરે ટીચરે અલગ એપા નીકળે ! આમાં એપાને એપનું બહુવચન સમજવું ! જુદાં જુદાં મત ધરાવતા નેતાઓ જેમ એક વાત પર સહમત ન થાય એમ તેઓ પણ એક એપ માટે સહમત ન થયા. એટલે સરવાળે અમારી જાણકારી અને મોબાઈલમાં એપની સંખ્યા

વધી ! ઈશ્વર જે કરે તે સારા માટે... નહીં તો અમે કૂવાનાં દેડકા બનીને રહી જાત અને અમને એક જ એપ વાપરતાં આવડત ! એટલે સરવાળે અમારા ફોનમાં ઝૂમ, સિસ્કો-વેબેક્સ, ગુગલ મીટ, સ્કાઇપ, ગુગલ ક્લાસરૂમ નામની નવી એપ આવી. આટલાં બધાં લોકો એકસાથે આ રીતે પણ મળી શકે એ વાત અમને ખૂબ ગમી. આ બધું કેમ થશે એ જોવા માટે અમારી ઉત્સુકતા ખૂબ વધી હતી. આખરે અમારી આતુરતાનો અંત આવ્યો...

વિધિવત્ ક્લાસિસ ચાલુ થાય એ પહેલાં ટીચર સાથે વાલીઓની મિટિંગ આવતી ત્યારે દોડાદોડી થઈ જતી. વહેલું કામ પતાવીને ટ્રાફિકમાં અટવાતા અટવાતા માંડ ટાઈમે પહોંચાતું પણ ઓનલાઈન મિટિંગમાં તો મજા પડી. આ રીતે કોઈને મળ્યા ય ન હતા એટલે ઉત્સાહ અપાર હતો. આમાં ખાસ તો કંઈ કરવાનું ન હતું બસ મ્યૂટ-અન મ્યૂટ અને વીડિયો ટર્ન ઓફ-ટર્ન ઓન કરવાનું એટલે આપણને ગમ્યું. આજ સુધી મિટિંગમાં અમે ખાલી મમ્મીઓને જ જોઈ હતી પણ આજે ઓનલાઈન મિટિંગમાં ચિંતિત પપ્પાઓ પણ દેખાયા. ઘરમાં કેટલાં ગેજેટ્સ છે એનાં સર્વે ય આવ્યા. ત્રણ પિરિયડ ઓનલાઈન ભણાવાનાં અને બે ઓફલાઈન એવી જાહેરાત સાથે ભણવાનું શરૂ થયું.

લોકડાઉનમાં આરામથી મોડે સુધી મીઠી નીંદર માણતાં છોકરાંઓ ભણવા માટે વહેલા ઊઠતાં થઈ ગયાં. બસ, રીક્ષા કે વાનમાં જતો સમય હવે વોટ્સએપમાં મેસેજ વાંચવામાં જવા લાગ્યો. પહેલાં છોકરાંઓ સ્કૂલે જતાં એટલે અમે નિશ્ચિત થઈ જતા પણ હવે ચાલુ પિરિયડે નેટ ચાલે તો છે ને ? એવી ચિંતા કરવી પડે છે... પહેલાં અમે ખાલી છોકરાંઓનાં અમુક સહાધ્યાયીઓને માત્ર નામથી ઓળખતા હવે લગભગ આખા ક્લાસને જોતાં જોતાં ઓળખી ગયા છીએ અને અમુકના તો વાલીઓને પણ ! હવે અમને સમજાયું કે કોણ ક્લાસમાં ખરેખર હોંશિયાર છે અને કોણ ટીચરનાં ‘આંટા લે છે !’ એક જ સવાલ દસ દસ વાર પૂછ્યા પછી પણ શિક્ષકો ગુસ્સો કેમ નહીં કરતાં હોય એવો સવાલ પણ થાય છે. સ્કૂલમાં ગુસ્સો કરતાં શિક્ષકો હવે બેટા-બેટા કરતાં થાકતા નથી એ સારી વાત નથી ?

છોકરાંઓનાં લેપટોપ-મોબાઈલમાં ઘણીવાર સાગમટે ડોકા કાઢતાં પરિવારજનોની ય સ્કૂલવાળા ફી લે તો સારું એવો વિચારે ય હવે આવવા માંડ્યો છે. ડાહી ડમરી લાગતી મમ્મીઓનાં ઘાંટાય માર્ઈક મ્યૂટ ન હોય તો સંભળાય છે, સફાઈની જવાબદારી શિરે ધારણ કરનાર પપ્પાઓ ય ક્યારેક છોકરાંઓની પાછળ ઘસી ઘસીને સફાઈ કરતાં હવે દેખાય છે !

ઓનલાઈન ક્લાસિસની શરૂઆતમાં જે ઉત્સુકતા હતી એ હવે ઉપાધિમાં બદલાવા લાગી હતી... ધીમેધીમે અમને સમજાયું કે આ સિસ્ટમ તો ‘બલિદાન માંગતી है’... અમારો ફોન મોજ મજાને બદલે શિક્ષણનાં ઉમદા કાર્ય માટે વપરાવા લાગ્યો. ઢગલાબંધ pdf અને વીડિયોનાં ખડકલા થવા માંડ્યા. પહેલાં જે ફોન ઉપર અમારો એકલાનો અભાષિત અધિકાર હતો તેનાં હક્કદારો વધી ગયાં હતાં. જો ફોન બોલી કે ગાઈ શકતો હોત તો ઝંફર ગોરખપુરીની પંકજ ઉધાસે ગાયેલી પેલી ગઝલની સ્ટાઈલમાં એમ જ કહેત કે પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2021

‘दिल बता पहले कीस का करूं हक अदा...’ પણ અફસોસ બિચારો આવું કહી ન શક્યો !

તમે ક્યારેય છોકરાંઓનું બેગ ઊંચક્યું છે ? આપણાંથી પણ ન ઊપડે એવાં બેગ લઈને બબ્બે બબ્બે, ત્રણ ત્રણ માળ ચડતાં છોકરાંઓ માટે ઓનલાઈન ક્લાસિસ આમ જોઈએ તો ભાર વગરનું ભણતર છે. બેગ ઊપાડવાની ઝંઝટમાંથી એમને કામચલાઉ મુક્તિ તો મળી ! પહેલાં સ્માર્ટ બોર્ડની સામે ગોઠવાતા અને હવે સ્માર્ટ ફોનની. ચાલુ ક્લાસે મિત્રો સાથે મીઠી ગોઠડી કરવાની મજા અહીં ગેરહાજર હોય છે. નોટમાં લખી-લખીને વાતો આમાં થતી નથી. પહેલી બેંચ પર બેસતાં જે દુઃખ થાય અને છેલ્લી બેંચ પર આવતી મજા આમાં સદંતર ગેરહાજર હોય છે પણ એનું સાટું છોકરાંઓ ટીચર વગરના વોટ્સએપ ગ્રુપમાં કરવા માંડ્યા છે. પહેલાં મોડાં પડતાં તો કેવાં કેવાં બહાના કાઢતાં અને હવે... રચનાત્મકતાનાં અભાવસમું... નેટવર્ક પ્રોબ્લેમનું એક જ બહાનું વાયરલ થઈ રહ્યું છે ! દિવસની શરૂઆતમાં પહેલાં ઓનલાઈન ભણવાનું, પછી વોટ્સએપમાં જોઈને હોમવર્ક કરવાનું અને પછી ઓનલાઈન હોમવર્ક સબમીટ પણ કરવાનું એટલે હવે આલમ એવો આવ્યો છે કે હવે વાતચીત માટે ફોન ઓછો વપરાય છે.

જે જોયું એ પરથી એટલું સમજાયું કે આમાં વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને વાલીઓ નજીક તો આવ્યા છે. સારાં શિક્ષકો સ્કીનની બીજી તરફથી પણ એટલું જ સરસ ભણાવી અને સમજાવી શકે છે. આત્મીયતા માટે રૂબરૂ મળવું જરૂરી નથી હોતું... નહીં ? । બધું જોઈને ઈંગ્લિશની એક સરસ કહેવત યાદ આવી ગઈ...

Not all the heroes wear capes...

આજ સુધી અમારા વેકેશનની યાદીમાં દિવાળી, ક્રિસમસ અને ઉનાળાનાં વેકેશનનાં નામ હતાં. હવે એમાં એક અલાયદા એવા ‘કોરોના વેકેશન’નો ઉમેરો થયો છે અને એની ક્ષિતિજો કેલેન્ડરમાં હજી ડિસેમ્બર સુધી વિસ્તરેલી દેખાય છે. ઓનલાઈન ક્લાસિસમાં શિક્ષકોનું કામ થોડું હળવું થયું છે કે કેમ એ તો એ લોકો જાણે પણ આમાં મમ્મીઓનું કામ તો વધ્યું છે. શિક્ષકોને બદલે હોમવર્ક પણ હવે અમારે તપાસવું પડે છે, એમની જેમ માથે રહીને બાળકો લેશન પૂરું કરે એ જોવું પડે છે. બાળકોને કનેક્શન પ્રોબ્લેમનાં કારણે જે ન સમજાય એ માટે થોથાંય ઉથલાવવા પડે છે. ગજગ્રાહ જામ્યો છે કે ફી ભરવાની કે નહીં... આપણી તો નામદાર સરકારને એક જ અરજ છે જે નક્કી કરવું હોય એ કરજો પણ અમારા ભાગનો પગાર અમને ય મોકલજો ! અમારા ફોન પાછાં અમને મળે એવું ઘટતું કરજો... સાથે ચિંતા પણ થાય છે કે સ્કૂલ ખૂલશે પછી આ બધાં લેપટોપ-મોબાઈલ વગર રહી શકશે ?

અને જો આ લાંબુ ચાલ્યું તો કોરોનાની રસી વૈજ્ઞાનિકો શોધે કે ન શોધે પણ વાલીઓ તો શોધશે જ... શું કહો છો ?

પીછો – પ્રભુનો પ્રાજ્ઞકવિએ પકડેલો

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

પીછો

બારણે જાકારો દીધો, તે જ તું હતો.
કદીક અસત્કાર - ધુત્કાર કર્યો, તે જ તું હતો.
બીજાને ભોગે કંઈ જીવવાનું થયું –
વંચના કીધી, ક્યારેક તો વંદનાને બહાને,
તે જ તું હતો
ફસામણી ફોસલામણી લોભામણી, ડારો કેંક પ્રતિ :
તે વ્યક્તિનું કૃત્રિમ એ સ્મિત, એ ઉંકારો, આજે સ્પષ્ટ થતાં,
તે જ તું હતો.

શંકાથી જોયાં જ કર્યું પૂર્વગ્રહપૂર્વક,
અંદેશો રાખ્યો, સેવ્યો ભય,
– ઓત્તારી તે જ તું હતો.

તારી-મારી વચ્ચે હું અંતર વધાર્યો ગયો.

આંખો બે માર્દવ ઝરે સ્મિતાસવ છલકાતી -
ચહેરો ક્યાં છે ?
સ્વરની એ ધોધ-ધડક ભયાનક, ક્યારેક તો
બપૈયાની (તારેય તે કોને કાજે ?) આરત, પિયુપિયુરટ...
ચહેરો પંરતુ ક્યાં ?

ના, ના, ના, પ્રભુ, દરેકેદરેકના અનેક ચહેરાઓ વચ્ચે
જે તારો ચહેરો અચૂક ફરકી જાય,
તેનો પીછો હું પકડું.
મબલક આ ચહેરાઓમાં સંતાતો ફરે છે તું.

પ્રત્યેક એ મુખાકૃતિમાં ઉકેલવા કરું મુદ્રા
તારી, જેથી ઊઘડે એ મુદ્રા આછીપાછી
ક્યારે ક્યારેક મારાયે આ ચહેરામાં.

અજબ અબજો વસ્તુઓ...

એકસરખી ? – બે કોઈ પાંદડાં તો સરખાં નથી.

જડ ? મારાં ટેરવાંમાં – હૈયામાં કંપન કોણ જગાવે છે તો ?

વસ્તુઓ, પ્રાણીઓ, — માનવો, તમામ જાણે
 વાટ જોઈ રહ્યાં,
 પ્રત્યેક દ્વારા ‘કેમ છો રે ?’ — કહેવા ઉત્સુક ટાંપી
 તું જ રહ્યો ન હો !
 હું તો ત્વરિતગતિ ધસી ખસી ચાલ્યો
 કોક અતિ અગત્યના કામે !
 અને પછી રોમ રોમ ક્યારેક પુકારી ઊઠ્યો :
 એક એક વસ્તુ માટે મને એકએક શાશ્વતી આપો.
 માંડ તો હું તાગ તેનો લઈ શકું.
 અહો વિશ્વનિવાસીનું આ ખૂટલપણું વિશ્વ પ્રતિ !

પ્રભુ, જેમ જેમ દૂર તારાથી હું થતો ગયો,
 સરકતો રહ્યો દૂરતર, દૂરતમ,
 મને થતું : તું તો જે નિકટ તેને કહી રહ્યો —
 છે કો એવો તમોમાં, જેને હો લગન મારી
 લાગી એવી કે તે દોડ્યો આવે આમ આની જેમ
 મારી પ્રતિ વટાવીને અંતર વધુમાં વધુ ?

તારી પાસે સરું ‘હાશ !’ ‘છૂટ્યો !. — એમ કરી,
 તપ્ત વેળુમાર્ગઅંતે શીળા શું કો ઉપવને ?
 ના, ના, તો તો ખેપ આખી વેઠ ઠરે.
 ડગલે ડગલે જો અમૃતના ઓઘ ન હો,
 વેળુના ઉત્તપ્ત કણકણમાં લીલાંશીળાં ઉપવન ન હો,
 તો તે તારો માર્ગ નહિ.

પછીથી જે સાંપડે તે પૂરું અગાઉ મળ્યું ન હો,
 તો તે યાત્રાપથ ઊણો, — એટલો અરે તું-હીણો.

શરીર આ... અહો એની વિરાટ ક્ષમાશીલતા.

મારા ગુનાઓનો પાર નથી :

ઉપેક્ષાઓ, પીડનો — લાલનરૂપ ક્યારેક તો,
 વિકારજંઝાની વચ્ચે બિચ્ચારાનાં અસહાય કંપનો,
 રૂંધનો, કુંઠાઓ, અઘટિત જોતરણો...

પ્રભુ, આ શરીર જેટલોય તું ક્ષમાશીલ હશે વારુ ?

પ્રભુ, આ શરીરની જ સંરચના — અવયવો, ગ્રંથિઓ,

તંતુઓ, રસાયણસંતુલનો, અણુઅણુસંજીવનો, — આખોયે

ચરખો જે રીતે ચાલે તેની ભાળ જેને,

તેણે જુદી ભાળ તારી મેળવવી રહે છે શું ?

પ્રભુ, એક જ એ જંખા —

શરીર આ શીર્ષા જ્યારે ખરી પડે,

મુઢીમાં તું તો આવી ગયો હશે ને ?

હું જાણું ને, અમૃતપારાવારતટે બેસાડીને કેવો
 તરસ્યો રાખે છે તું મને !
 હું ક્યારનો અહીંથી વિદાય થઈ ગયો હોઉં,
 થોડો સમય જાણે પૃથ્વી પર ફરી આવ્યો હોઉં –
 જે કેં બને, પ્રત્યેક ઈંગિત, નાનું અમસ્તુંયે
 થઈ રહે એટલું તો પ્રાણોદ્રેકમય અકલ્પ્ય રહસ્યભર્યું !
 એક એક માનવ, પશુ, પંખી, તરુ, પુષ્પ, તૃણ
 અખૂટ આનંદની ગંગોત્રી ન હોય જાણે.
 ગર્ભરજજુથી બંધાયો હોઉં જાણે સૌય સાથે
 સર્વથી અલગ, સર્વથી સલગ,
 મૃત સમો, ચિરંતન જીવનથી ધબકતો.

પ્રભુ, તું એકલો એકલવાયો ભર્યા આ બ્રહ્માંડ મહીં.
 તને પૂર્યાં અમે અમારી પંડની કેદમાં,
 ઘણો ગૂંગળાવ્યોય તે.

માનવી વિના ન ચાલે તને એ કેવું ? માનવઅસ્તિત્વના
 કેટકેટલા નિયાગરા તું ગટગટાવે...

માનવી વિના તને આ વિશ્વ આખું સૂનું સૂનું.

માનવી વિના તું અપંગ, પ્રભુ,
 એટલો તો તારા વિના માનવી અપંગ નથી.

પુરુષના બીજ સાથે વાવતો તું, પ્રભુ,
 સ્વપ્ન તારાં.

તરુણીના સ્તન્યમાં ધવરાવતો તું, પ્રભુ,
 અરમાન તારાં.

એક એક માનવ તારી આશાનો અંકુર.

ને હું તો ઝટ ઝટ તને પતાવીને
 ડૂબી જતો આ કે તે વાતમાં. કશાક
 નશામાં શો રચ્યોપચ્યો રહ્યો.

ખરો તું, અરે રુચિને લલચાવી આમતેમ
 સ્વલ્પ સુખ, શુલ્લક સ્વપ્નોની સફળતા, વા
 ચપટીક કીર્તિથી પટાવી તું દઈશ કે ?

મારે આ જોઈએ જ એવી કઈ વસ્તુ – બતાવ તો
 સભર ભર્યા વિશ્વમાં આ. તો તું પછી
 ઝડપાતો કેમ નહિ અવારનવાર ?

મારી સાથે મળવાનું આટલું ક્યારેય થયું ન હતું :
 વાતચીતના કોઈ ઉચ્ચ બિંદુ પર, એકલ હતાશાની

ખીણને તળિયે, ચર્યાના વંટોળ વચ્ચે, રાહ જોતાં
 વ્યર્થ કોઈકના આવવાની, સંઘર્ષના સોપાને સોપાને
 ખુદ મારી સાથે મળવાનું... — અરે
 તારી સાથે મળવાનું આટલું ક્યારેય થયું ન હતું.
 અને બે કામ વચ્ચે દોડી જતો હોઉં ત્યારે
 વાહન જંગમ મંદિર સમું બની જતું.

એટલો બધો અભિમાની કે સ્મરણ કરતાં લજાઉં
 પ્રભુથી ઊતરતા કોઈનુંય તે.

તારી સમક્ષ કંપનારા સદાયે અર્કપ બધે.
 કંપે તોય પીપળાના પર્ણ સમું, અગણ્ય પ્રકાશવર્ષ
 દૂરના તારાના કિરણ સમું હૈયું તવ નિરંતર.

વિશ્વની કુલ વેદનાની તને જ જાણ, પ્રભુ.
 તું જ એક — તારા વિના બીજું કોઈ ના — એ સહી શકે.

અનુભવ્યો વિશ્વે જે હૃદયભંગ
 કૂસારોહણ-પ્રસંગે...
 ઊમટ્યો જે આશા-ઉમંગ
 કૂસયાતના-ઉછંગે...

તે ભગ્ન પાત્ર, અને
 તે અક્ષય ભાથું
 માનવના ભાગ્યમાં.

ઈલોરાની એકાન્ત કો ગુફા મહી યાત્રિકની
 અધૂકડી આરતનો પડઘો જાણે પડ્યો હોય,
 ને શાન્ત પદ્માસનસ્થ બુદ્ધમૂર્તિનાં સુનેત્ર
 કરુણાર્કપિત ક્ષણ મટકું મારી લેતાં ભાસે,
 એમ ભરી ભરી નગરમાં ભર્યા બજારે મને
 મટકામાં કોઈએ ભરી લીધો... ...

શોધ્યા કરું
 હવે એને... ...

પેરિસ, ૧૯૭૧, અમદાવાદ, ૧૯૭૮

— ઉમાશંકર જોશી

આપણા પ્રાજ્ઞ કવિ શ્રી ઉમાશંકરના સાત રચનાઓના સંપુટ ‘સપ્તપદી’માંનું
 પાંચમું પદ તે ‘પીછો’. ૧૯૫૬માં ‘છિન્નભિન્ન છું’, ૧૯૫૮માં ‘શોધ’ અને પછી ૧૯૭૮માં
 આ ‘પીછો’ કાવ્ય રચાયેલું. આમ તો આ કાવ્યનું મંડાણ ૧૯૭૧માં થયેલું. કવિ ઉમાશંકર
 જણાવે છે તેમ, આ કાવ્યની કેટલીક પંક્તિઓ પોતે કાશ્મીર ગયા તે દરમિયાન ટપકાવેલી.
 તેની આરંભની પંક્તિઓ પોતે પેરિસ હતા તે દરમિયાન પોતાના એક મિત્રને મોકલી

હતી. આમ ‘પીછો’ કાવ્યને દેશવિદેશની અનેક જગાઓમાં અંશતઃ અવતરવાનો લાભ મળ્યો હતો.

‘સપ્તપદી’માં કવિ ઉમાશંકરની ‘એકકેન્દ્ર વ્યક્તિત્વ’ માટેની શોધ ક્રમશઃ બહારથી અંદર તરફ સર્જનાત્મક ગતિથી-સંગતિથી ચાલતી જણાય છે. સમવિષમ સામાજિક-જાગતિક પરિબળો વચ્ચે કવિ સંકલ્પ અને સાતત્યપૂર્વક એકત્વ અર્પનાર ‘પરમ-એક-તત્ત્વ’ના જીવંત સંસ્પર્શની ક્ષણને ઝડપી લઈ સ્વકીય સંવેદનાના ભાવલયમાં પ્રત્યક્ષ કરવાનો અપૂર્વ વાક્યપ્રયોગ ‘પીછો’માં પ્રસ્તુત કરે છે.

આ કાવ્ય છે અછાંદસમાં પણ તેની પોતાની આગવી એક લય-છટા છે, જે આકર્ષક છે. એમાં વાગ્મિતાની શક્તિનો પણ જરૂર પડ્યે લાભ લેવાયો છે. કાવ્યમાં શરૂઆતની કંડિકામાં જે રીતે ‘તે જ તું હતો’ – એ ઉક્તિખંડ પુનરાવર્તન પામે છે તેથી અછાંદસ લયનો એક રહસ્યરમ્ય ધ્વન્યાકાર ચિત્તમાં અંકિત થાય છે. ‘તત્ત્વ-પ્રભુ’ તો અનાદિ-અનંત છે. તે સર્વની અંદર તેમ સર્વની બહાર પણ છે. આ સમગ્ર જગત તેનાથી જ સભર છે અને તેથી અનુકૂળ ને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ તથા પ્રસંગોમાં, ઈષ્ટ ને અનિષ્ટ સંજોગો તેમ જ સંબંધોમાં તે તત્ત્વપ્રભુની કોઈ ને કોઈ રીતે, કોઈ ને કોઈ રૂપે ઉપસ્થિતિ હોવાનું કવિને સ્વાભાવિકતયા પ્રતીત થતું રહ્યું છે. કોઈને જાકારો દેવાનો કે તુચ્છકારવાનો પ્રસંગ હોય, ઘૃષ્ટતાપૂર્વક કોઈના ભોગે જીવવાનું બનતું હોય અને ત્યારે જે વંચના થઈ હોય તેને વંદનામાં ખપાવવાની કુચેષ્ટા કરાઈ હોય; છેતરપિંડી, લોભ, ભય વગેરેમાં પ્રસન્નતાપૂર્વકનો દેખાવ પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રયત્ન થયો હોય - આવી આવી આંટીઘૂંટીવાળી વિપરીત ભૂમિકા કે અવસ્થામાંથી પસાર થતાં પણ કવિ એક પરમ ચેતનાનો જે સંસ્પર્શ અનુભવે છે તેથી પ્રેરાઈને જ કવિમુખમાંથી જીવન તેમ જ જગતમાં નિગૂઢપણે અનવરત ક્રિયાશીલ એવી પરમ ચેતનાને અનુલક્ષીને આ ઉદ્દગાર નીકળે છે : ‘તે જ તું હતો.’ મંગળમાં તો તે હોય જ, અમંગળમાંયે ખરો ! ‘ઈશાવાસ્યમ્ ઇદમ્ સર્વમ્’-નો મર્મબોધ પણ આ જ રીતે થતો હોય છે ને !

કવિની આવી પ્રતીતિ છતાં પોતાની વ્યક્તિચેતના ને તત્ત્વ-પ્રભુની ચેતના વચ્ચે અંતર વધતું હોય એવી લાગણી થાય છે અને એવી લાગણીમાં જવાબદાર તો વ્યક્તિગત અહમ્ જ હોય ને ! માનુષી તથા દૈવી ચેતનાના વિભક્તીકરણમાં અહમ્-ભાવ પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. કવિને આંખો અને સાથે કાન પણ મળ્યા છે અને તે કારણે સ્મિતા સેવ માણવાની તો ભયાનક ધોધ-ધડક અનુભવવાનું પણ બને છે, પરંતુ કવિની સ્પૃહા-અપેક્ષા તો છે ચહેરાની અને તેય પરમાત્માના તત્ત્વપ્રભુના ચહેરાની. પોતાની આસપાસ ચહેરાઓ તો અનેક છે પણ એ ચહેરાઓ વચ્ચે પ્રભુનો ચહેરો છુપાયેલો હોય - એના ચહેરાની રેખાઓ એમાં ફરકી જતી હોય તો તેને કેમ પકડવી એ પ્રશ્ન છે. તત્ત્વ-પ્રભુનો પૂરો ચહેરો તો પમાતો નથી પણ એ ચહેરાની અલપજલપ રેખાઓ આપણા આ કવિની ચકોર દંષ્ટિમાં જરૂર ઝડપાઈ જાય છે અને તેથી ક્યારેક ક્યારેક પોતાના ચહેરામાંયે એનો ચહેરો ઝબકી જતો હોવાનો અણસાર પણ એમને સાંપડે છે. પ્રભુની સાકારતામાં નિરાકારતા અને નિરાકારતામાં સાકારતાનું દર્શન અહીં પ્રભુના અને તેનાં માનવસંતાનોના ચહેરામાં કોઈક રીતે થઈ જતું હોવાનું સંવેદન અસ્થાને નહીં

લાગે. અહીં કવિશ્રીની પંક્તિઓમાંથી ઈશ્વરના ચહેરાની રેખાઓ ઝડપી લેવાનું - જોઈ લેવાનું અનુકૂળ થશે :

“ચહેરો પરંતુ ક્યાં ?

ના, ના, ના, પ્રભુ, દરેકેદરેકના અનેક ચહેરાઓ વચ્ચે

જે તારો ચહેરો અચૂક ફરકી જાય,

તેનો પીછો હું પકડું.

મબલક આ ચહેરાઓમાં સંતાતો ફરે છે તું.

પ્રત્યેક એ મુખાકૃતિમાં ઉકેલવા કરું મુદ્રા

તારી, જેથી ઊઘડે એ મુદ્રા આછીપાછી

ક્યારેક ક્યારેક મારાયે આ ચહેરામાં.”

(સપ્તપદી, ૧૯૮૧, પૃ. ૩૧-૩૨)

આ પછી કવિ અજબ-ગજબની લાગતી વસ્તુઓની વાત છેડે છે. કુદરતની કોટાનુકોટિ વસ્તુઓમાં અપાર વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. બે પાંદડાંય એકસરખાં જોવા મળતાં નથી. એકનું અનેકમાં અને અનેકનું એકમાં જે પ્રકારે સંક્રમણ જોવા મળે છે તેનો આપણા આ કવિને પાકો અંદાજ છે જ અને તેથી જ અહીં વસ્તુઓ, પ્રાણીઓ, માનવો - આ તમામને જોતાં સમગ્ર કુદરત-કુદરતનો કર્તા ‘કેમ છો રે ?’ કહી પોતાની જાણે કે ખબરઅંતર કાઢી રહ્યા હોય એવો ઉમળકાનો ધન્યભાવ કવિ અનુભવતા લાગે છે. કુદરત દ્વારા કવિ વ્યાપક રીતે તત્ત્વ-પ્રભુની સંનિધિમાં મુકાતાં રોમાંચિત થઈ માગણી કરે છે : ‘એક એક વસ્તુ માટે મને એક એક શાશ્વતી આપો.’ (સપ્તપદી, પૃ. ૩૨) કવિને પરમાત્માની સર્જેલી એક એક વસ્તુ દ્વારા શાશ્વતીના કેન્દ્રરૂપ તત્ત્વપ્રભુનો મર્મ પામવો છે, એની પરમ શક્તિનો તાગ મેળવવો છે. જોકે આ કક્ષાએ પહોંચવામાં અને ‘એક-પરમ-તત્ત્વ’ને પામવામાં પોતાનું ખૂટલપણું આડે આવતું હોય - પોતે જ વ્યવધાનરૂપ થતા હોય એવું કવિને લાગે છે.

આ પછી તત્ત્વ-પ્રભુ સાથેના પોતાના સંબંધનું નિરૂપણ કરતાં કવિના ચિત્તમાં ‘તદ્દૂરેતદન્તિકે’ની વાત પણ હોઈ શકે. તેઓ અહમ્ના પ્રેર્યા જેમ તત્ત્વપ્રભુથી દૂર, દૂરતર, દૂરતમ થતા હોવાનો ભાવ અનુભવે છે ત્યારે એમને તત્ત્વ-પ્રભુ સાથેની પોતાની આત્મીયતાનો - નિકટતાનો અનુભવ પણ થાય છે. વ્યક્તિ તો પરમાત્માનું સર્જન; એ પરમાત્માથી કઈ રીતે મુક્ત થઈ શકે ? કઈ રીતે અલગ થઈ કે રહી શકે ? તત્ત્વ-પ્રભુનેય પોતે કરેલા સર્જનની - પોતાના સંતાનની લગની હોય જ ને ! એના મૂળમાં નિહિત હોય છે આત્મશ્રદ્ધા અને તત્ત્વ-શ્રદ્ધાનું બળ. એ બળના પ્રભાવે જ કવિ ખુદારી ને ખુમારીથી ખુલ્લા મને તત્ત્વ-પ્રભુનેય પોતાની લગન હોવાનું કહી શકે છે.

આવા કવિનો ‘હાશ’કારો તો તત્ત્વ-પ્રભુની સંનિધિમાં જ હોય ને ! તત્ત્વપ્રભુની સંનિધિમાં પહોંચતાં જે કંઈ તાપ-તપ વેઠવાં પડે તે તો ગનીમત જ ગણાય. કવિ તો સ્પષ્ટ કહે છે :

“...ખેપ આખી વેઠ ઠરે.

ડગલે ડગલે જો અમૃતના ઓઘ ન હો.”

(સપ્તપદી, પૃ. ૩૨)

એ સાથે કવિ આગળ વધીને એમ પણ કહે છે કે -

“વેળુના સંતપ્ત કણેકણમાં લીલાંશીળાં ઉપવન નહો,
તો તે તારો માર્ગ નહિ.”

(સપ્તપદી, પૃ. ૩૩)

તત્ત્વ-પ્રભુના સાક્ષાત્કારે પૂર્ણતાનો અનુભવ થાય એવી કવિની અપેક્ષા છે અને શ્રદ્ધા પણ છે. તત્ત્વપ્રભુની ગતિદિશા સાથે સંબંધ ન હોય એ યાત્રાને તો ઊણી-અધૂરી જ સમજવાની હોય.

શરીરને બહુ છેતર્યાની વાત કબૂલનાર આ કવિ અહીં પછી શરીરની વાત માંડે છે. તત્ત્વ-ધર્મ અને ધર્મ-તત્ત્વ સાથે જેમ મનનું તેમ તનનુંયે મહત્ત્વ છે જ. પોતાના મને શરીર સાથે કેવી અવળચંડાઈ કરી છે તેની તેમને ખબર છે. તેથી તેઓ પોતાના અપાર ગુનાઓ સામે શરીર જે રીતે વિરાટ ક્ષમાશીલતા દાખવતું રહ્યું છે તેનો તેઓ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નિર્દેશ કરે છે. ઉપેક્ષાઓ, પીડનો, રૂંધનો, કુંઠાઓ, અઘટિત જોતરણો અને વિકારગંજાની વચ્ચેનાં અસહાય કંપનો-આવું ઘણુંઘણું મન સાથે શરીરે પણ સહન કર્યું હોવા છતાં માનવમનને વેઠારવામાં - એના પ્રત્યે ઔદાર્ય દાખવવામાં એણે પ્રભુ કરતાંયે કદાચ વધુ ક્ષમાશીલતા દાખવી હશે. આ સંકુલ શરીર-રચનાવાળા ચરખાની ભાળ મેળવતાં એના સર્જકની ભાળ પણ મળી જ રહેવાની. એના માટે કંઈ નોખો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી પડવાની.

“ચરખો જે રીતે ચાલે એની ભાળ જેને,
તેણે જુદી ભાળ તારી મેળવવી રહે છે શું ?
પ્રભુ, એક જ એ જંખા -
શરીર આ શીર્ષા જ્યારે ખરી પડે,
મુઢીમાં તું આવી ગયો હશે ને ?”

(સપ્તપદી, પૃ. ૩૩)

કવિ નિખાલસતાથી આત્મીય ભાવે પ્રભુને કહે છે :

“હું જાણું ને, અમૃત પારાવાર તટે બેસાડીને કેવો
તરસ્યો રાખે છે તું મને !”

(સપ્તપદી, પૃ. ૩૩)

કવિને પૃથ્વી પરના આંટાફેરામાં - પરમાત્માએ પ્રયોજેલી જન્મમરણની ઘટમાળમાંયે એનો આનંદમૂલક લીલાભાવ અનુભવાતો હોય છે. તેથી પૃથ્વી પર જે કંઈ બને છે તે તત્ત્વ-પ્રભુનો અનિર્વચનીય રહસ્યમય-રસમય સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં નિમિત્તરૂપ બની રહે છે. કવિ તો એકેએક માનવ, પશુ, પંખી, તરુ, પુષ્પ, તૃણ - એ સર્વને અખૂટ આનંદની ગંગોત્રી હોવાનું ઉત્પ્રેક્ષાથી દર્શાવે છે. તેઓ સમગ્ર વિશ્વ સાથે - બ્રહ્માંડ સાથે ગર્ભરજજુથી બંધાયા હોવાનો ભાવ અનુભવે છે. આમ અપરિહાર્ય રીતે કવિની જીવન્તતાથી - વૈશ્વિકતાથી સંબદ્ધ - સંલગ્ન હોવાનું સમજાય છે. કવિ પોતાને, સૌની સાથે ‘સલગ’ હોવા સાથે સૌનાથી ‘અલગ’ હોવાનું પણ દર્શાવે છે. તેઓ ભલે મર્ત્ય શરીર ધરાવતા હોય, પરંતુ એમનામાં ચિરંતન જીવનનો એવો ધબકાર છે, જે એમના તત્ત્વ-પ્રભુ સાથેના અદ્વૈત ભાવનો સંકેત કરે જ છે.

આ પદ્ધી કવિ વિશેષ ભાવે પોતાના પક્ષેથી - પોતાની દૃષ્ટિથી તત્ત્વ-પ્રભુનો બ્રહ્માંડવ્યાપી ગહનસંકુલ ભૂમામય ભૂમિકાનો પોતાનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે. 'एकमेवाद्वितीयम्' એવા પ્રભુની પ્રેમપૂર્વક તુંકારમાં વાત કરતાં ભર્યા બ્રહ્માંડમાં તે એકલો - એકલવાયો હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. એ પરમ તત્ત્વને - ભૂમાવ્યાપ્ત બ્રહ્મતત્ત્વને પોતે - મનુષ્યે કઈ રીતે પોતાની પંડની કેદમાં પૂર્યો છે તે જણાવે છે. એ બ્રહ્માંડવ્યાપી પરમતત્ત્વ માનવપિંડમાં ઊતર્યું - બંધાયું તેમાં મનુષ્યનું કર્તૃત્વ કેવું ને કેટલું એવો પ્રશ્ન તો ઊઠવાનો જ. ખરેખર એ પરમતત્ત્વ માનવપિંડમાં ગૂંચળાતું હોવાનું લાગતું હોય તો તેનું કારણ માનવપ્રકૃતિની સહજમર્યાદા જ હોય. કવિ તેથી જ કદાચ આ પ્રમાણે કહેવા પ્રેરાયા હશે :

“તને પૂર્યો અમે અમારા પંડની કેદમાં,
ઘણો ગૂંચળાવ્યોય તે.”

(સપ્તપદી, પૃ. ૩૪)

કવિ પોતાની રીતે માનવ અને પ્રભુના સંબંધની વાત છેડે છે. પ્રભુએ માનવીને બનાવ્યો એ તો સાર્વજનિક વિધાન છે પરંતુ કોઈકોઈવાર માનવીએ પ્રભુને બનાવ્યાનું વિધાન પણ થતું હોય છે. કંઈક આવા ભાવ-સંદર્ભને અનોખી રીતે ઉજાગર કરતી કવિની આ કંડિકા ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે :

“માનવી વિના ન ચાલે એ કેવું ? માનવઅસ્તિત્વના
કેટકેટલા નિયાગરા તું ગટગટાવે...
માનવી વિના તને આ વિશ્વ આખું સૂનુંસૂનું.
માનવી વિના તું અપંગ, પ્રભુ,
એટલો તો તારા વિના માનવી અપંગ નથી.”

(સપ્તપદી, પૃ. ૩૪)

છેવટે તો માનવ-અસ્તિત્વના કેટલાયે નાયગ્રા ગટગટાવનારા પ્રભુની વાત, પ્રભુનો પીછો પકડવાની વાત તો માનવીની જ ને ! પ્રભુ વિશેનું ચિંતન પણ માનવીનું જ ને ! માનવીને લાગ્યું છે કે આ સમગ્ર સૃષ્ટિના કેન્દ્રમાં રહેલું અને નિરંતર ક્રિયાશીલ એવું જે ચૈતસિક બળ તે જ છે પરમ તત્ત્વ. તે જ તત્ત્વ - પ્રભુ. વિના માનવી એ પ્રભુના અસ્તિત્વની - એને અનુલક્ષતા અનુભવની વાત મનસા-વાચા-કર્મણા કઈ રીતે રજૂઆત પામત ?

જેમ 'નિશીથ' કાવ્યમાં કવિએ સ્વપ્નોનાં બીજ વાવતા નિશીથની તેમ અહીં પ્રભુની વાત કરી છે. સ્ત્રી-પુરુષના સહજવનના-સંસારજીવનના ગતિસંચારમાં પ્રભુની ચૈતન્યલીલાનો પ્રેરણાપ્રવાહ પામી શકાય. એ જ રીતે બલીયસી એવી ઈશ્વરેચ્છાની સંસિદ્ધિમાં પામી શકાય માનવજીવનનો ફલિતાર્થ. એટલે તો કવિ તત્ત્વ-પ્રભુના ભાવસંદર્ભમાં મનુષ્યના ઐશ્વર્યની પ્રતિષ્ઠા કરતાં કહે છે :

“એક એક માનવ તારી આશાનો અંકુર.”

(સપ્તપદી, પૃ. ૩૪)

કવિ ઈશ્વરદર્શન સાથે આત્મદર્શનની વાત પણ વણતા ચાલે છે. રોજ-બ-રોજના વ્યવહારજીવનમાં વ્યસ્ત અને મોહમાયાની મદિરામાં મસ્ત રહેનારો (કવિ) જીવ સ્વલ્પ સુખ, શુલ્લક સ્વપ્નોની સફળતા કે ચપટીક કીર્તિથી ખુશ થઈ જાય એ ખોટું. તે એ રીતે

પટાવી લેવા બાબત પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે. કવિને તો પ્રશ્ન છે કે આ દુનિયામાં એવી કઈ વસ્તુ છે, જે પોતાના માટે નિતાંત અનિવાર્ય હોય. પ્રભુ જો એ બતાવવા જાય તો તો તે રીતે એને ઝડપી લેવાની તક પણ મળી રહે.

કવિને પ્રભુનો પીછો પકડવાનો, એને કોઈક રીતે ઝડપી લેવાનો - મળવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો એ જ મોટી ને મહત્ત્વની ઘટના લેખાય.

મનુષ્યના લૌકિક જીવનમાં જાતભાતના, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ, સારામાઠાં પ્રસંગો બનતા રહે છે. વાતચીતના કોઈ મુદ્દા પર - બિન્દુ પર, એકલ હતાશાની ખીણના તળિયે, ચર્ચાના વંદોળ વચ્ચે, રાહ જોતાં વ્યર્થ કોઈકના આવવાની, સંઘર્ષના સોપાને સોપાને અવારનવાર કવિને પ્રભુ સાથે મળવાનું નહીં બન્યું હોય ? કવિની નજરમાં પ્રભુ નહીં ઝડપાયા હોય ? એવું પણ શક્ય ખરું કે બે કામ વચ્ચે પ્રભુને અલપજલપ જોઈ લેવાની-મળી લેવાની તક મળી પણ હોય !

કવિ આત્મદર્શન કરતાં પ્રભુથી ઊતરતા કોઈનુંયે સ્મરણ કરતાં પોતે સંકોચ અનુભવતા હોવાનું જણાવે છે. વળી પરમ પ્રભુની સંનિધિ સર્વ ભયકંપનોમાંથી મુક્તિ અપાવનારી હોવાનો સંકેત પણ અહીં પમાય છે. પરમ પ્રભુના હૃદયની કરુણાના - મહિમા તેમ જ ગહરાઈના અણસાર પણ કવિની ઉક્તિમાંથી પકડી શકાય. કવિ કહે છે :

“વિશ્વની કુલ વેદનાની તને જ જાણ, પ્રભુ.
તું જ એક-તારા વિના બીજું કોઈ ના - એ સહી શકે.”

(સપ્તપદી, પૃ. ૩૫)

આ પછી વિશ્વને હૃદયભંગની ઉત્કટ વેદના કરાવે એવા ઈસુ ખ્રિસ્તના, કૂસારોહણના પ્રસંગનો તેઓ નિર્દેશ કરે છે. વળી ઈસુ ખ્રિસ્ત જેવા મહાન સંતના બલિદાને જે સ્નેહ ને કરુણાભરી અમર આશા પ્રગટાવી તેને પણ તેઓ વ્યક્ત કરીને રહે છે. માનવજીવનની ભંગુરતા ને અમૃતમયતાની સચોટ અભિવ્યક્તિ તેઓ આ રીતે કરે છે :

“તે ભગ્ન પાત્ર, અને
તે અક્ષય ભાથું
માનવના ભાગ્યમાં.”

(સપ્તપદી, પૃ. ૩૬)

આમ એક-પરમ-તત્ત્વનો પીછો પકડનારાઓમાં ઈસુ ખ્રિસ્ત, બુદ્ધ વગેરેનો અહીં ઉલ્લેખ કરાયો છે. સમયદૃષ્ટિએ બુદ્ધની વાત પહેલી ને પછીથી ઈસુની આવે, પરંતુ વેદનાની વાત કરતાં કવિની નજર ઈશુના કૂસારોહણ તરફ તુરત દોડી. આ કવિની નજર ઈલોરાની એકાન્ત ગુફામાં પણ દોડી જાય છે અને ત્યાંની શાન્ત આસનસ્થ બુદ્ધમૂર્તિનાં સુનેત્રના દર્શને ઠરે છે.

બુદ્ધનાં નેત્ર (ચક્ષુ) કરુણારસે, ધ્યાનતપે સુ-નેત્ર છે. એ નેત્રો તરફ કવિની સ્મૃતિ-દૃષ્ટિ વળતાં જ એ જાણે મટકું મારતાં હોય એવું કવિને ભાસે છે. અને ત્યારે ભરીભરી નગરીમાં ભયભિયાં બજારે પોતાને પણ કોઈએ મટકામાં ભરી લીધો હોય એવો ભાસ થાય છે. શાન્તિની અમૃતવર્ષા કરનાર બુદ્ધનાં નેત્ર-દર્શનથી આકર્ષાઈ, પ્રભુમયતામાં

તત્ત્વમય થવાની ભાવનાથી એક-પરમ-તત્ત્વની શોધમાં — એની પીછો કરવાની આધ્યાત્મિક યાત્રામાં લાગી જાય છે. પોતાની અમૃતતૃષ્ણા છિપાવે એવા વિશ્વવ્યાપી અનંત તત્ત્વ-પ્રભુની આ યાત્રાનો કંઈ અંત આવવાનો નથી. સદ્ભાગ્યે, કોઈ ધન્ય ક્ષણે એનો પીછો પકડાયો છે, જે હવે છોડ્યો છૂટવાનો નથી. જીવતેજીવ જેનો પીછો પકડાયો તે મૃત્યુ-ક્ષણે પણ નહીં છૂટે અને એ જ રહેશે પરમ આનંદનો - ધન્યતાનો વિષય. ‘ઉમાશંકરનો વાગ્વૈભવ-ભાગ-૧’ (આવૃત્તિ : ૨, ૨૦૧૧, પૃ. ૧૩૭)માં ‘પીછો’ વિશે કરેલી નોંધ અહીં રજૂ કરું છું :

“ ‘પીછો’માં આ કવિએ માર્મિક રીતે પરમ તત્ત્વનો વ્યાપ અને સંચાર અનુભૂતિસ્તરે વ્યક્ત કરતાં વિસ્મય-આનંદ વગેરેની ઉદાત્ત અને ગહન ભૂમિકા રજૂ કરી છે. ‘તે જ તું હતો.’ - ના ધ્રુવપદના રૂપે ઘૂંટાતી પ્રતીતિ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. ‘મબલક ચહેરાઓમાં સંતાતા’ અને પોતાના ચહેરામાંયે અલપજલપ દેખા દેતા ઈશ્વરની ગતિનો અહીં અનોખો આલેખ છે. ઈશ્વર મનુષ્યનો પીછો કરે છે કે મનુષ્ય ઈશ્વરનો ? કદાચ બેય રીતે પીછો ચાલે છે; ઈશ્વરનો માર્ગ તો આનંદનો અમૃતમાર્ગ જ હોય !”

આમ સમગ્ર જીવનના કલાકાર ઉમાશંકર જે રીતે ‘પીછો’માં અધ્યાત્મરસના કવિ તરીકે પ્રગટ થાય છે તેનો પરિચય પામ્યાથી આપણને આનંદ થાય છે. ‘હૃદયનું સત્ય’, ‘સત્યના હૃદય’ સુધી આપણને પહોંચાડતું હોય એવું ‘સપ્તપદી’ની કવિતામાં બને છે અને તેનું એક દૃષ્ટાંત આ ‘પીછો’ કાવ્ય છે.

સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા અદ્વૈતની ખોજનો તબક્કો | વિજય પંડ્યા

બાલે, નાથ, વિમુચ્ચ માનિનિ રુષં, રોષાન્મયા કિં કૃતમ્,
ખેદો ઝ્માસુ, ન મે પરાધ્યતિ ભવાન્ સર્વે પરાધા મયિ ।

તત્કિ રોદિષિ ગદ્ગદેન વચસા, કસ્યાગ્રતો રુદ્યતે,
નન્વેતન્મમ, કા તવાસ્મિ, દયિતા, નાસ્મીત્યતો રુદ્યતે ।

(અમરુના નામે)

ભાવાનુવાદ :

‘ઓ મુગ્ધ છોકરી.’

‘નાથ !’

‘તું રિસાઈ છે ? રોષ ત્યજ દે.’

‘હું ગુસ્સે થઈ હોઉં તો પણ

તમને મેં કોઈ ક્ષતિ પહોંચાડી ?’

‘કેમ, અમને ખેદ થાય છે !’

‘તમને શા માટે દુઃખ થાય ? તમારો તો કોઈ જ દોષ નથી ! જે છે તે સર્વ દોષો તો મારામાં જ છે !’

‘તો પછી આ તારી વાણી રુંધાએલી છે. રડે છે શા માટે ?’

‘હું રડું છું ? કોની આગળ રડું છું ?’

‘આ મારી આગળ તો ક્યારની ડૂસકે ચઢી છે !’

‘હું તમારી કોણ છું ?’

‘અરે, તું તો મારી પ્રાણપ્રિયા છે.’

‘હું નથી, એટલે તો આ આંસુ સરે છે.’

પુરુષસ્ત્રીનાં પ્રેમનાં ગણ્યાં ગણાય નહીં તેવાં અસંખ્ય રૂપોનું આલેખન કરનાર સંસ્કૃત કવિ અમરુના નામને ‘અમરુશતક’ (સી. આર. દેવધરની સમીક્ષિત આવૃત્તિ, ૧૯૫૯)માં આ પદ્ય મળે છે.

એ કહેવાની ભાગ્યે જ આવશ્યકતા હોય કે આ પદ્ય બે પ્રેમીજનો વચ્ચેના સંવાદો રૂપે છે. પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના આ સંવાદો છે, અને તેમાંથી બન્ને પ્રેમીઓનો પ્રણયસંબંધ પરિસ્ફુરિત થાય છે. બીજી કોઈ વિગતો નહીં, કેવળ સંવાદો અને સંવાદોમાંથી જેટલું આપણે તારવીને માણી શકીએ તેટલું ખરું !

આપણે સંવાદોને સહેજ સૂક્ષ્મતાથી નિહાળીએ, પહેલો જ સંવાદ પુરુષપ્રેમીનો ‘બાલે’ છે. આખું પદ્ય વાંચ્યા પછી અને જે રીતે સંવાદોનું નિર્વહણ થયું છે તે જાણ્યા પછી ‘બાલે’ એ બાલા-નાની ઉંમરની છોકરી માટે વપરાતું નથી, પણ લાડમાં, પ્રેમથી નીતરતું (Oh ! baby જેવું) આ સંબોધન છે. પણ જેને સંબોધન થઈ રહ્યું છે તે પુખ્ત ઉંમરની પ્રગલ્ભા (આ શબ્દ શતક પર ટીકાકાર લખનાર ટીકાકાર વેમભૂપાલનો છે !) યુવતી છે. એટલે, ‘બાલે’ દેખીતી રીતે રોમાન્ટિક પ્રણયભાવના ઉદ્ગાર સમું છે.

યુવતીનો ઉત્તર છે, ‘નાથ’, એટલે દેખીતી રીતે આ ઉત્તર પ્રમાણમાં ઠંડો છે. ‘નાથ’ સંબોધન એ સ્વામિત્વભાવને સૂચવનારું વર્તાય છે. તો આપણને થાય કે એક ઉષ્માભર્યા સંબોધનને કેમ આવો પ્રતિસાદ ? કંઈક થયું હશે ? નાયિકાને કંઈક વાંકું પડ્યું હશે ? અને વાંકું પડ્યું હોય તો નાયકે કોઈ કારણ આપ્યું હશે ? વગેરે વગેરે. એટલે પુરુષપ્રેમીને ધ્યાનમાં આવ્યું છે કે નાયિકા રિસાઈ છે. એટલે પ્રેમીએ નાયિકાને ‘માનિની’ - માન માગનારી, કોપેલી, એમ સંબોધન કર્યું છે. નાયક કહે છે, ‘રોષ છોડી દે.’ પણ નાયિકા ‘હું રિસાઈ નથી’ કે એવું કંઈ કહેતી નથી. પણ કહે છે, ‘ભલે, હું રિસાઈ છોઉં પણ ગુસ્સામાં તમારું કંઈ બગાડ્યું છે ? (હું તો બોલ્યાચાલ્યા વગર એક તરફ બેસી રહી, કોઈને ખલેલ પહોંચાડતી નથી. તમને કેમ વાંધો પડ્યો ?’ વગેરે વગેરે.)

તો પ્રેમી નાયિકાના રોષને કારણે પોતાને જે અગવડ પડે છે તેના વિશે કહે છે. નાયક કહે છે, ‘અમને ખેદ થાય છે !’ હવે જુઓ, નાયક પોતાને માટે બહુવચન પ્રયોજે છે. એટલે નાયક માનસિક રીતે ઉચ્ચાસને બેઠેલો જણાય છે અને તેથી જ નાયિકાએ ‘નાથ’ એવું કટાક્ષમાં પણ કહ્યું હોય. છતાં નાયકે એ વક્રીક્રિતને લક્ષમાં લીધા સિવાય

‘હા, હું તારાથી તો ચઢિયાતો છું જ, હું તારો નાથ છું જ. હું તારા પર પ્રભુત્વ ધરાવું છું.’ એ સર્વ ભાવો ‘અમને ખેદ થાય છે’ એ પંક્તિમાંથી વ્યંજિત થાય છે. આ ક્ષણે નાયક પુરુષપ્રધાન સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિરૂપ જણાય છે.

એટલે, હવે નાયિકા સમાનતાની ભૂમિકા શક્ય ન જણાતાં નાયકની ભૂમિકાને સ્વીકારી કહે છે, ‘આપનો (ભવાન્ આદરસૂચક શબ્દમાં રહેલો ભારોભાર કટાક્ષ જુઓ !) તો કોઈ દોષ છે જ નહીં. આપનો તો દોષ કેવી રીતે હોઈ શકે? આપ તો મારા ‘નાથ’ છો. હું તો આપની દાસી છું. સ્વામી આગળ દાસી નિર્દોષ કેવી રીતે હોઈ શકે? સર્વ દોષ તો મારા જ છે.’

હવેનું નાયકનું વાક્ય ખતરનાક છે. નાયક કહે છે, ‘તારી વાણી રુંધાએલી છે, શા માટે રે છે?’ નાયક હોઈ અનુનયની - મનામણાંની ભૂમિકાએ નથી એ આ શબ્દ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

નાયિકા ધીરેધીરે વિમુખીકરણથી પરાકાષ્ટાએ પહોંચતી જાય છે, અને પૂછે છે, ‘હું રુંધું છું?’ કોની આગળ રુંધું છું?’

આ પ્રશ્ન તો વીંધી નાખનારો છે પણ નાયક અંતરથી નાયિકાને ચાહતો હોય તો પણ અહમ્ની ઢાલથી સજજ થઈ બેઠો છે. એટલે નાયક કહે છે, ‘એ તો સ્પષ્ટ છે, મારી આગળ તો ડૂસકે ચડી છે.’ નાયકની સંવેદનશૂન્યતા અહીં છતી થાય છે, તો નાયિકા આગળ પૂછે છે, ‘હું તારી કોણ છું?’ તો નાયકનો સપાટ ઉત્તર છે, ‘મારી પ્રાણપ્રિયા છે તું તો.’ અને કવિતાની ટોચ આવે છે ‘હું નથી તારી દયિતા. તારી પ્રિયા નથી રહી એટલે તો આ આંસુ સરે છે.’

મૂળ સંસ્કૃતમાં રુઢતે - રડી પડાય છે, આંસુ સરી આવે છે એવો ભાવે પ્રયોગ પણ પ્રણયવૈફલ્યને કરુણતાથી છલકાવી દે છે.

થોડું બહારનું વિવેચન લાવું? અમરુની કવિતાને dramatic poetry - નાટ્યાત્મક કવિતા કહેવાઈ છે, તે આવાં પદ્યો જોતાં યથાર્થ જણાય છે.

આ પદ્ય સ્થૂળ વિગતોથી - જેવી કે નાયકની બેવફાઈ, અથવા તો અહંકાર કે કોઈ ગેરસમજ - ખરડાએલું નથી. યુગલનો નિઃસ્યંદિત પ્રણય છે.

પ્લેટોનું જે વિધાન હું હવે અહીં ઉદ્ધૃત કરવાનો છું તે પ્રેમની કોઈ પણ પરિસ્થિતિને લાગુ પડી શકે તેમ છે. (મારું પ્રિય અવતરણ છે એટલે પુનરાવર્તન પણ થઈ જાય તો એન્ટીસીપેટરી ક્ષમા યાચી લઉં છું !)’ અવતરણ આમ છે, ...human nature was otiginally one, and we were a whole, and the desire and pursuit of the whole is called love - મૂળમાં મનુષ્યોનો આત્મા એક હતો અને આપણે અખિલ હતા. આ સમગ્ર અખિલાઈની પ્રાપ્તિની ઝંખા અને ઈચ્છાને પ્રેમ કહેવાય છે.’

અમરુના આ પદ્યમાં આ એક થવાની ઝંખનાના, અદ્વૈતની ખોજના, વિશાળ પટ પર કોઈ એક તબક્કાનું નિરૂપણ જોઈ શકાય !

આધુનિકોમાં આદ્ય સુરેશ જોષીનું સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવું કાર્ય નિબંધક્ષેત્રનું છે. ગુજરાતીમાં અંગ્રેજી પ્રભાવ હેઠળ શરૂ થયેલો આ સર્જનાત્મક ગદ્યપ્રકાર બેકનના અંગ્રેજી નમૂનાને અનુસરીને ઘણાં વર્ષો સુધી વિચારચિંતનથી પ્રભાવિત રહ્યો. કહોને કે નિબંધ લગભગ લેખની નજીક રહ્યો. મોંતેનના ફ્રેન્ચ નિબંધનમૂનાનો રચનાત્મક લલિતગંધી અણસાર પહેલી વાર કાકા કાલેલકરમાં જોવા મળ્યો. પણ ઉપયોગપર્યવસાચી નિબંધપ્રકાર પૂરેપૂરો ઉપભોગપર્યવસાચી અને લલિતકેન્દ્રી બનાવનાર સુરેશ જોષી છે.

અલબત્ત સુરેશ જોષીનાં બધાં લખાણો ઉપભોગપર્યવસાચી નથી જ. શિરીષ પંચાલે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત કરેલા નિબંધ-૧માંના ઘણા નિબંધો ઉપયોગપર્યવસાચી પણ છે. પરંતુ સુરેશ જોષીનો વ્યક્તિવિશેષ તો એમના સર્જનાત્મક નિબંધો પહેલી વાર લલિત સ્તરોને સ્પર્શીને પ્રગટ કરે છે. સુરેશ જોષીના આ ઉપભોગપર્યવસાચી નિબંધના લલિત સ્વરૂપને સમજવા માટે એને બોલાતી ભાષા અને ગદ્ય વચ્ચેના વિરોધ વચ્ચે, ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચેના વિરોધ વચ્ચે તેમજ ગદ્ય અને સર્જનાત્મક ગદ્યના વિરોધ વચ્ચે મૂકી જોવાથી જ પ્રગટ થાય છે. અહીં લલિતનિબંધને પહેલી વાર મૂર્તકરણ (Motonymy), સમૃદ્ધિકરણ (metaphor), સંગતીકરણ (synecdoche), અન્યકરણ (Irony) જેવી પ્રક્રિયાઓનો ઘનિષ્ઠ લાભ મળ્યો છે. એમાં સભાનસંઘટન (composition), શૈલીપોત (Texture), અલંકારયોગ (foregrounding) અને રસાન્વય (Affective fallacy)ની પ્રચુરતા પ્રવેશી છે. નિબંધ માહિતી પ્રત્યાયનથી ઊંચકાઈને સંવેદનપ્રત્યાયન સ્તરે મુકાયો છે. સંસ્કૃત પરિભાષામાં કહેવું હોય તો સુરેશ જોષીના નિબંધે યોગ્યતા, આકાંક્ષા અને આપત્તિનો છડેચોક ભંગ કર્યા કર્યો છે.

સુરેશ જોષી એક રીતે કહીએ તો, એમના લલિતકેન્દ્રી નિબંધોમાં એમની પોતાની સાથે પ્રવાસમાં છે. અને તેથી એમના સાક્ષીગદ્ય(witnessની writing) પદાવલી બહારથી ગમે એટલી ઉડાઉ દેખાય પણ એની પાછળ મોટી કરકસર જોવાય છે. પોતાથી પોતા સાથેનો સંવાદ આથી જ તત્કાલ લેખન (instant uritne)નો અનુભવ આપે છે. આ જ કારણ છે કે સુરેશ જોષીનો નિબંધ ગુજરાતી ભાષામાં પહેલી વાર પરિવર્તનનો વેગ (velocity of change) દર્શાવે છે.

આ સંદર્ભમાં સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ : ૧ નિબંધ-૧’ (૨૦૦૩, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી)માંથી ‘ત્રીખ્મ’ને તપાસીએ. અલબત્ત સુરેશ જોષીએ શીર્ષક નથી આપ્યું. સંપાદક શિરીષ પંચાલે અહીં ‘ત્રીખ્મ’ શીર્ષક બાંધ્યું છે. અહીં લેખન ચાર એકમોમાં

વિસ્તર્યું છે. પહેલો એકમ ગ્રીષ્મનો પ્રભાવ વર્ણવે છે. બીજો એકમ ગ્રીષ્મના પ્રભાવ હેઠળ વનમાં અને કિશોરાવસ્થાનાં સ્મરણમાં પ્રવેશે છે. ત્રીજો એકમ વર્તમાનમાંથી એની શક્યતા જુએ છે. ચોથો એકમ ગ્રીષ્મના પ્રભાવ હેઠળ વિરહવિષાદના માનુષી સ્તરને સ્પર્શે છે. કેન્દ્રમાં શિશુવય — કિશોરવયનું પ્રબળ ખેંચાણ છે. એમ કગલી શકાય કે ‘ગ્રીષ્મ’ અને એનાં જેવાં કેટલાંય લેખનોમાં સુરેશ જોષીના શૈશવને સીમાઓ નથી. અરબી ભાષાના કવિ અલી અહમદ સૈદ ઉર્ફે ઓડોનિસ કહે છે તેમ શૈશવની સીમાઓને કોઈ ઉલ્લંઘી શકતું નથી અને આગળ વધી કહે છે કે ‘હું વયમાં વધું છું તો સમયનો અર્થ શૈશવ બની જાય છે’ — અહીં પણ મુખ્યત્વે શિશુવયને ફરી પામવાની મથામણ છે.

આ લેખન ધ્યાનાકર્ષક રીતે ઉદ્ઘાટિત થતું જોઈ શકાય છે :

‘ગ્રીષ્મમાં મોગરા અને શિરીષની અત્યુક્તિ હવામાં સંભળાયા કરે છે. પછી ચૈત્ર તરફથી વૈશાખ તરફ ઢળતાં આ અત્યુક્તિનો ઘેરો રંગ ગુલમોરમાં ઘૂંટાઈને લાલચટ્ટક બનશે. વર્ષામાં થનારા પૃથ્વી અને આકાશના ગાઢ પરિરંભણની ડુંકુમપત્રિકા ગુલમોરની લિપિમાં લખાઈ જશે. શીમળાના ફૂલની રતાશ પણ એવી પ્રગલ્ભ છે. પણ શીમળો રેશમ જેવા રૂની સાથે પોતાનાં સ્વપ્નોને પણ જાણે ઉડાવે છે. મહુડાની મદિર સુગંધ પણ ગ્રીષ્મના પાત્રમાં ઘૂંટાય છે. ગ્રીષ્મ આવે છે ને મન જાલ્યું રહેતું નથી.’

ઈન્દ્રિયવ્યત્યય દ્વારા ફૂલોની ‘અતિઉક્તિ’ એટલે કે અતિ સુગંધને હવામાં સંભળાતી દર્શાવીને જે તીવ્રતા ઊભી કરી છે, એના સંવેદનરૂપાન્તર પાછળ ભાષા ‘યોગ્યતા, આકાંક્ષા, આસત્તિ’ના પ્રચલિત કમને ઉલ્લંઘી જાય છે. ભાષાનો આવો વિલક્ષણ દોર જ અત્યુક્તિને ગુલમહોરના લાલચટ્ટક રંગમાં અને પૃથ્વીઆકાશના ગાઢ પરિરંભનની ડુંકુમપત્રિકામાં પલટાવે છે. લાલચટ્ટકને પછી રતાશથી જુદી પાડી — અને છેલ્લે રૂના સ્વાંગમાં સ્વપ્નો ઉડાવતો શીમળો ને આસવનું ગ્રીષ્મપાત્ર બનતો મહુડો દર્શાવ્યો છે. ઈન્દ્રિયોને અવળસવળ કે આકળવિકળ કરી નાખનારો આ એકમ બીજા એકમના પ્રવેશ માટેનો ઉદ્દીપક છે. બીજા એકમનું સંસ્મરણ પહેલા એકમના આ ઈન્દ્રિયવેગને કારણે ઊઘડ્યું છે :

‘શૈશવ અને કૈશૌર્યનું સંગી પહેલું, ગુજરાતની પૂર્વ સરહદના તાપી કાંઠાનું અરણ્ય યાદ આવે છે ને મન ઝૂરે છે. તરુણ વાંસની હરિતપીત કાન્તિ યાદ આવે છે. તાપીના જળનો કલનાદ યાદ આવે છે. વૈશાખ અને જેઠમાં ફૂંકાતા વાયરાના તાલ સાથે તાલ મેળવી ઝૂકતી લહેકતી અરણ્યની વનરાજિ દષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યાં જાણે જીવનના એક અંશનું કાળરૂપી રાવણ હરણ કરી ગયો છે. એને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાને માટેનો સેતુબન્ધ બાંધવાનો પુરુષાર્થ હજીય કરવો બાકી છે.’

સ્મૃતિ અને ઝુરાપા સાથેનો આ બીજો એકમ ગુજરાતની પૂર્વ સરહદના તાપીના કાંઠાના અરણ્ય વિશેનો છે. સ્મરણને દૃઢ કરવામાં ‘યાદ આવે છે’ પુનરાવૃત્ત થાય છે, તો પ્રત્યક્ષતા પણ સજીવ છે. ‘તરુણ વાંસની હરિતપીત કાન્તિ નરી ચાક્ષુષ-સામગ્રી બની રહે છે. તો બીજી બાજુ તાપીની કર્ણસામગ્રી અને ફૂંકાતા વાયરામાં તાલ સાથે તાલ-ની સંગીતસામગ્રી દાખલ થઈ અરણ્યને પ્રત્યક્ષ કરે છે. અહીં જીવનના એક અંશનું કાળરૂપી

રાવણ હરણ કરી ગયો છે — જેવો રામાયણનો સંસ્કાર તાત્કાલિક સેતુબંધ બાંધવાના પુરુષાર્થ તરફ ખેંચી જાય છે. આ ઉલ્લેખો (Allusions) વ્યતીતકાળના વિરહ અને એની પુનઃપ્રાપ્તિની અપાર મથામણને પ્રત્યક્ષ કરે છે.

આ મથામણ ત્રીજા એકમમાં પ્રવેશી શિશુવયની કૌતુકભયની સૃષ્ટિને એકદમ ભવિષ્યકાળથી પ્રત્યક્ષ કરે છે :

‘અરણીની શાખાઓ ઘસવાથી ડુંગરે ડુંગરે દીપમાળા પ્રગટશે, વાઘની બુલંદ ત્રાડ સંભળાશે ને ધૂળની ડમરી વચ્ચે ચકરડી ધૂમતી ડાકણ દેખાશે — અદ્ભુત અને ભયાનકનો એ સીમાપ્રાન્ત, એનાં દુર્ગમ ઘાટ અને ડુંગરબારીઓ (યાદ આવે છે : એકનું નામ વાઘબારી. એટલી સાંકડી નેળ કે એમાંથી વાઘ જ કૂદીને જઈ શકે), એકેએક વાંસ ‘નહીં જવા દઉં’ કહીને આડો હાથ ધરીને ઊભા હોય. એ પ્રદેશમાંથી થયેલી હદપારીનો વ્રણ આ ગ્રીષ્મ ઉખેળી મૂકે છે, ને મન ઝૂરે છે :’

આ ત્રીજો એકમ ટાગોરની પ્રસિદ્ધ રચના ‘હું નહીં જવા દઉં’ના ઉલ્લેખ- (Allusion)થી સજીવ બન્યો છે. ટાગોરના કાવ્યમાં બે હાથ પહોળા કરી પિતાને આંતરીને ઊભી રહેલી દીકરીના ચિત્ર સમકક્ષ વહાલભર્યું શિશુવયનું અહીં વાંસવન છે. મૂળની એક દીકરીને બદલે અહીં એક એક વાંસને ખડો કરી સુરેશ જોષીએ પોતાના વનપ્રેમને ઉત્કટ વ્યંજનાથી વ્યક્ત કર્યો છે અને તેથી જ દુર્ગમ ઘાટ ડુંગરબારીઓ, વાઘબારી, સાંકડી નેળ અને વાઘને પ્રવેશ મળ્યો છે. શિશુમનની ચકરડી ધૂમતી ડાકણને પણ સ્થાન મળ્યું છે. ગ્રીષ્મની મન પર થયેલી આ ઉત્કટ પ્રક્રિયા અહીં હાજરાહજૂર કરી છે. ગ્રીષ્મે મનસૂપટ પર ઊભી કરેલી આ ખીચોખીચ સામગ્રી ‘ઘણું ઘણું યાદ આવે છે’માં ઘનીભૂત થાય છે. પણ આ ઘનીભૂત પ્રકૃતિસામગ્રી વચ્ચે એક નોખું સજીવ મનુષ્યસંવેદન ઊપસી આવ્યું છે.

‘ઘણું ઘણું યાદ આવે છે : પેલી વિમલા, આંખો પટપટાવતી આંબાની ડાળે ઝૂલતી હોય; વાતવાતમાં ‘ધાર કે જાણે હું દમયન્તી હોઉં ને જંગલમાં ભૂલી પડી હોઉં’ ‘ધાર કે જાણે હું’ આ હોઉં, તે હોઉં એમ કહીને બોલવાની ટેવ, બસ ઊડું ઊડું કરતી ચરકલડી ! ઘણે વર્ષે એને જોઈ ત્યારે પેલી ‘ધાર કે જાણે’ની તરલકાન્તિ એની આંખોમાં શોધવાની હામ નહોતી રહી. અમારી વચ્ચે અનેક દિવસોનું જંગલ ઊભું હતું.’

‘પેલી વિમલા’ કહેતાં અહીં વ્યક્તિને બરાબર ફેમ કરી છે, ફોકસ કરી છે. એક જ લક્ષરકે ‘આંખો પટપટાવતી આંબાની ડાળે ઝૂલતી હોય’માં સુરેશ જોષીએ આંખની અને ઝૂલાની ગતિને એકસાથે પકડી છે. સુરેશ જોષી અને એમના માનીતા સત્યજિત રેથી પરિચિતને અહીં ‘ચારુલતા’ના ઝૂલાનો સંસ્કાર ન ઝિલાય તો જ નવાઈ. ‘ઊડું ઊડું કરતી ચરકલડી’થી કિશોરીનું અલ્લડપણું બરાબર ઝિલાયું છે. આવા સત્યજિત સજીવ ચિત્રની પડછે કાળને ઊભો કરી લેખકે પલટાતું જીવનનું કારમું ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે : ‘ઘણે વર્ષે એને જોઈ ત્યારે પેલી ‘ધાર કે જાણે’ની તરલ કાન્તિ એની આંખોમાં શોધવાની હામ નહોતી રહી’, ચોથા એકમનું છેલ્લું વાક્ય ‘અમારી વચ્ચે દિવસોનું જંગલ ઊભું હતું’ અત્યાર સુધીના ‘અરણ્ય’ને એકદમ ‘જંગલ’માં ફેરવી નાખે છે. અને એ રીતે કોઈ

વેદનાના તીવ્ર સૂર પર અંત આવે છે. સ્પષ્ટ છે કે પ્રેમની બીજી બાજુએ વેદના રહેલી છે.

આ લેખમાં પ્લેલી સ્થાનીયતી ઉખા (Local colour) વચ્ચે પ્રકૃતિનો સજીવ પ્રકૃતિનો સજીવ પ્રત્યક્ષ અને પ્રકૃતિથી કરુણવિચ્છેદ, બંને અધૂરા હોત જો અંતે મનુષ્યપ્રેમ અને મનુષ્યવિચ્છેદનો પ્રવેશ ન હોત. ‘અરણ્ય’નું ‘જંગલ’માં રૂપાન્તર આ લેખનનો અદ્ભુત કીમિયો છે.

સુરેશ જોષીની અગ્રંથસ્થ વાર્તાઓ | કાન્તિ પટેલ

અપૂર્વ સર્જક અને સુજજ-સન્નિષ્ઠ વિવેચક સુરેશ જોષી વક્તા અને અધ્યાપક તરીકે પણ એટલા જ પ્રતિષ્ઠિત હતા. પણ એથી ય અદકેરી તેમની કામગીરી સંપાદક તરીકેની હતી. પોતે સ્વીકારેલાં અને સ્થાપેલાં ગૃહીતોને ઉજાગર કરવા માટે જેમ તેમને માટે લેખન અનિવાર્ય હતું, તેમ સામયિક પણ must હતું. કારકિર્દીના આરંભકાળથી તેમણે ઊભી કરેલી સાહિત્યિક સામયિકોની ઉમદા પરંપરા તેમના જીવનપર્યંત અને પછી પણ ચાલુ રહી. બૃહદ વાચન તથા વિશાળ દષ્ટિકોણને લીધે વૈશ્વિક સ્તરે જે જે ધૂરંધર સર્જકોએ તેમને પ્રભાવિત કર્યા, તેમાંના કેટલાકની કેટલીક ઉત્તમ રચનાઓના ગુજરાતી અનુવાદ સાતત્યથી તે કરતા રહ્યા. એ દ્વારા તેમણે અનુવાદનો આદર્શ તો સિદ્ધ કર્યો તે સાથે સમકાલીન અને અનુગામી વાચકોમાં તે માટેનો લગાવ ઊભો કર્યો. આવા એક પ્રતિભાવંત સાહિત્યકાર, વ્યક્તિ લેખે કેવા ભર્યાભર્યા હતા એ તો એમના સંપર્કમાં આવેલી હર કોઈ વ્યક્તિ કહી શકે એમ છે.

કવિતા, નિબંધ, વાર્તા, નવલકથા, નાટક ઈત્યાદિ સ્વરૂપોમાં વિસ્તરેલું તેમનું સર્જનકાર્ય, ગુજરાતી સાહિત્યમાં સીમાચિહ્નરૂપ બની રહ્યું છે. તે જ રીતે પ્રત્યક્ષ તથા સૈદ્ધાન્તિક વિવેચનને ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન પથપ્રદર્શક રહ્યું છે. સંપાદક તરીકે ‘ફાલ્ગુની’, ‘વાણી’, ‘મનીષા’, ‘ક્ષિતિજ’, ‘વિશ્વમાનવ’, ‘ઊહાપોહ’, ‘એતદ’, ‘સાયુજય’, ‘સેતુ’ જેવા સામયિકો ઉપરાંત ‘નવીશૈલીની નવલિકાઓ’, વિદેશિની, ‘નવોન્મેષ’, ‘ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્ય’ જેવા ગ્રંથોમાં તેમની સૂઝબૂઝનો પરિચય મળે છે ‘ભોંયતળિયાનો આદમી’, ‘શિકારી બંદૂક’, ‘અમેરિકી ટૂંકી વાર્તા’, ‘સાહિત્યમીમાંસા જેવા ગ્રંથોમાં’ તથા રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના કાવ્યો તથા નિબંધોના તેમણે કરેલા અનુવાદોમાં તેમના અનુવાદક તરીકેના સામર્થ્યનો ખ્યાલ આવે છે.

તેમના સમગ્ર સર્જન-વિવેચન તથા આસ્વાદન-સંપાદનને સમાવતા ચૌદ ગ્રંથોનું પ્રકાશન ગુજરાતની ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા થયું છે. તેનો યશ જેટલો તત્કાલીન પ્રમુખ ભોળાભાઈ પટેલ તથા મહામાત્રા હર્ષદ ત્રિવેદીને જાય છે તેટલો જ યશ ઉપલબ્ધ તમામ સાહિત્યને જહેમતથી એકત્ર કરીને તેને વ્યવસ્થિત રીતે સંપાદિત કરીને મૂકી આપવા માટે સુરેશ જોષીના નિકટવર્તી અને અભ્યાસી શિરીષ પંચાલને ફાળે

જા્ય છે. શિરીષભાઈએ અન્યથા પણ સંપાદનક્ષેત્રે વિપુલ અને માતબર કામ કર્યું જ છે. સંપાદન તથા અનુવાદનું તેમનું કાર્ય સામયિકો પૂરતું સીમિત ન રહેતા ‘સંચય’, ‘નવોન્મેષ’, ‘ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્ય’ ‘નવી શૈલીની નવલિકાઓ’ તથા ‘વિદેશિની’ જેવા ગ્રંથો સુધી વિસ્તર્યું છે. વિદેશી કવિઓની કવિતાના અનુવાદ તથા સંપાદનનો તેમનો ગ્રંથ ‘પરકીયા’નો તથા દોસ્તોયવસ્કીની જગમશહૂર લઘુનવલના અનુવાદ ‘ભોંયતળિયાનો આદમી’માં તેમના અનુવાદક તરીકેના સામર્થ્યનો પરિચય મળે છે. આવા એક સર્વતોમુખી સાહિત્યકારને તેમના જન્મશતાબ્દીના વર્ષમાં યાદ કરવા જ પડે એવું મૂલ્યવાન પ્રદાન તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કર્યું છે.

સામાન્ય રીતે શતાબ્દી પ્રસંગે ઉક્ત સાહિત્યકારનું સમગ્ર સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય એવી અપેક્ષા રખાતી હોય છે. પણ સુરેશ જોષી એ બાબતમાં ભાગ્યવાન પૂરવાર થયા છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ દાયકા-દોઢ દાયકા અગાઉ જ એ કામ હાથ ધરીને શતાબ્દી અગાઉ જ એ પૂરું કર્યું છે. આ મહાભારત કાર્યનો જેટલો યશ તત્કાલીન પ્રમુખ ભોળાભાઈ પટેલ તથા તે વખતના મહામાત્ર હર્ષદ ત્રિવેદીને ફાળે જાય છે, તેટલો જ બલ્કે તેથી ય વધુ યશ સુરેશ જોષીનું ગ્રંથસ્થ-અગ્રંથસ્થ તમામ સાહિત્ય ખૂબ જ જહેમત તથા ચીવટથી મેળવીને, વર્ગીકરણ કરી સંપાદિત કરી આપનાર, ગ્રંથમાળાના સંપાદક શિરીષ પંચાલને ફાળે જાય છે. સુરેશ જોષીના નિકટવર્તી, તેમના કૃતિત્વ-વ્યક્તિત્વના જાણકાર અને અભ્યાસી શિરીષ પંચાલે ચૌદ ગ્રંથોમાં સર્જન, વિવેચન, અનુવાદ તથા સંકીર્ણ, સુરેશ જોષીનું તમામ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરાવ્યું છે તે બદલ આપણે સહુ તેમના ઋણી છીએ. અન્યથા પણ તેમણે સંપાદન તથા વિવેચનક્ષેત્રે વિપુલ પ્રદાન કર્યું જ છે.

કવિતાનાં સર્જન-વિવેચન-અનુવાદ-સંપાદનનું સુરેશ જોષીનું કામ માતબર અને મૂલ્યવાન છે જ, પણ તેથી ય અધિક પ્રદાન તેમનું ગદ્યક્ષેત્રે છે. નિબંધ, નવલિકા, નવલકથાના સ્વરૂપમાં તેમણે નવો ચીલો ચાતરીને દિશાનિર્દેશન કર્યું છે. આ ત્રણેમાં પરંપરાનું સાતત્ય જાળવીને પણ તેનો વિસ્તાર તેમણે કર્યો છે. ‘ગૃહપ્રવેશ’ (૧૯૫૭) ‘જનાન્તિકે’ (૧૯૬૫) તથા ‘છિન્નપત્ર’ (૧૯૬૮) એ સુરેશ જોષીનાં તો ખરાં જ ,પણ સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી સાહિત્યનાં પણ સીમાચિહ્નરૂપ પ્રકાશનો સિદ્ધ થયાં છે. એ ત્રણેમાં તેમની સર્જકતાની સાથે તે અંગેના તેમનાં ગૃહીતોનો પણ પ્રથમ પરિચય ગુજરાતી ભાવકને થયો. તેમની પ્રતિભા તથા સર્જકતા અનુગામી કૃતિઓમાં પણ અનુરણિત થતી રહી.

વાર્તાકાર તરીકે સુરેશ જોષી વિશે કંઈપણ કહેતા પહેલા વાર્તાસ્વરૂપ વિશેનાં તેમના ગૃહીતોને જાણવા-પ્રમાણવા જરૂરી બની રહે છે. કોઈપણ સર્જકનું સર્જન તેના રસ-રુચિ તથા વલણ પર નિર્ભર કરે છે અને એ જ્યારે તેની આંતરિક અનિવાર્યતા બનીને આવે છે, ત્યારે તેનું સુભગ પરિણામ જોવા મળે જ છે. સુરેશ જોષીને માટે પણ એ એટલું જ સાચું છે. પણ તે સાથે એ પણ એટલું જ સાચું છે કે તેમાં તેમની સભાનતા તથા બૌદ્ધિક અંકુશ પણ જોઈ શકાય છે. પણ એને કારણે તેમાં આયાસ અને કૃત્રિમતા આવી જાય છે એવું પણ નથી. તેમને મતે કૃતિનું સ્વરૂપ ચિત્તમાં નક્કી થઈ ગયું હોય છે જરૂરી સમારકામ

પણ ચિત્તમાં જ થઈ જતું હોય. પછી એને કાગળ પર ઉતારવાની રહે. તેથી જ તેમની કૃતિઓની પ્રત સાફસૂથરી હોય છે એમાં છેકછાક કે સુધારાવધારા નથી હોતા. આ વાતનો ગર્ભિત અર્થ એ થયો કે અધૂરી કે અધકચરી કૃતિ ત્યારે જ લખાય જ્યારે તેને વિશેની તૈયારી કે સભાનતા લેખકમાં નહીં હોય.

ઉમાશંકર જોશી સંપાદિત ‘સર્જકની આંતરકથા’ ગ્રંથમાં સુરેશ જોષીએ ‘માંઘલો ડોલ્યો નથી’ એ શીર્ષકથી પોતાની કેફિયત આપી છે. તેમાં તેમણે ‘અધ્યાપનને વ્યવસાય અર્થે પોતાને કરાચી જવાનું થયું ત્યાં તેમને પ્રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ પુસ્તકાલયમાં લઈ ગયા અને તેમણે નહીં વાંચેલા યુરોપના સર્જકો ચીંધી બતાવ્યા. રોજના પાંચ-છ કલાક પુસ્તકાલયમાં બેસીને વાંચતા રહ્યા. તે પછી તેમને સર્જક થવા માટે કેવી સજજતા કેળવવી પડે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. તેમણે પોતાનું બધું કાચું લખાણ ફાડી નાંખ્યું. પછી એકદમ કલમ ઝાલવાની તેમની હિંમત ચાલી નહીં. લગભગ બાર વરસનું એ મૌન આવશ્યક જ હતું. સુરેશ જોષી આ સંદર્ભે લખે છે,

‘આ વાયનને પરિણામે સમજાયું કે શબ્દ ને શબ્દ સાથે જોડવો એ કપરું કામ છે. હેમિંગ્વે અને ચેહોફનો સંયમ જોયોને પ્રભાવિત થયો. ટૂંકી વાર્તામાં telegraphic briefness(તારમાં હોય એવું ટૂંકાણ) હોય પણ સાથે epic tenor(મહાકાવ્યોચિત સ્વર) પણ હોય, એ વાત મને ગમી ગઈ. ત્યારથી જ એ વાત સમજાઈ ગઈ કે જે લખવું તે કશોક પડકાર ઝીલીને લખવું. Failure is the privilege of an artist(નિષ્ફળતા એ તો કળાકારનો અધિકાર છે) એ વાત હું કદી ભૂલ્યો નથી. જે કંઈ લખ્યું છે તેને વાસ્તવમાં મુસદ્દા રૂપે જ ગણતો આવ્યો છું. એ માટે કોઈકે મારી ઠેકડી પણ ઉડાવી છે. એમાં મેં સદ્ભાવ જ જોયો છે. ‘ગૃહપ્રવેશ’ પ્રકટ થતાં ‘પ્રવેશ આમ ન મળે’ એમ કહેવાયું ત્યારે ચાનક ચઢી. પ્રવેશ મળે કે નહીં મળે એ મહત્ત્વનું નથી. સફળતા મળે કે ન મળે એ મહત્ત્વનું નથી. આપણા પુરુષાર્થમાં ઊણપ ન આવવી જોઈએ. આથી જ તો પ્રેરણાપ્રેરણામાં મને ઝાઝી શ્રદ્ધા નથી. એને નામે Slovenliness (લઘરાપણું) ઘૂસી જાય છે. મેં તો એમ જ હંમેશા માન્યું છે કે હું દરેક લખેલા અને ભૂંસેલા શબ્દ માટે જવાબદાર છું.’ (શિરીષ પંચાલ સંપાદિત : ‘આત્મપરિચય’, પૃ.૪૮)

વિશ્વના મહાન કથાકારોને આત્મસાત કરી પોતે વાર્તાલેખન તરફ ઢળ્યા એ વાતનો સ્વીકાર તેમણે અહીં કર્યો છે. આનું સુભગ પરિણામ એ આવ્યું કે વાર્તા જ નહીં, કોઈપણ સર્જનને મૂલવવાના તેમના માનદંડો ઊંચા રહ્યા. તેથી જ આપણા પુરોગામી તથા સમકાલીન સર્જકો તથા તેમનાં સર્જન વિશે તેમને અસંતોષ જ રહ્યો. બીજે પક્ષે એવું પણ કહેવાયું કે આપણી પ્રશિષ્ટ તથા ગણનાપાત્ર કૃતિઓની સઘન તપાસ કરવામાં તે ઊણા ઊતર્યા.

‘ટૂંકી વાર્તા ચીનાઓ ચોખાના દાણા પર બસો અક્ષર કોતરે એના જેવી અઘરી કળા છે. એ માટે જ તો એ પડકાર ઝીલવાને હું લલચાયો. હું સામાજિક સમસ્યા લઈને વાર્તા લખતો નથી. સમસ્યા રસકીય જ હોય છે. છતાં એ પણ સમજું છું કે રસનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયા અનુભવોની સંરચનાને પણ પ્રકટ કરતી આવે છે. મને માનવનિયતિ સાથે

નિસ્ખત છે. સૌથી વિશેષ વેદના માનવસંબંધોની કડી તૂટે છે ત્યારે મેં અનુભવી છે. માનવનું ગૌરવ રહ્યું નથી. શુલ્લક સ્વાર્થ માટે અમાનુષી બની જતા લોકોને મેં જોયા છે. મને લાગે છે કે આપણા સમયમાં કરુણનું મુખ્ય આલંબન આ જ છે.’ (એજન, પૃ.૪૯)

સુરેશ જોષીના આ નિવેદનમાં ટૂંકી વાર્તા જેવી અઘરી કળાનો પડકાર ઝીલવા પોતે કેમ લલચાયા તેનો એકરાર છે. ટૂંકી વાર્તાની અનેક વ્યાખ્યાઓ થઈ છે, પણ તેમણે કરેલી આ વ્યાખ્યા બહુ સૂચક છે. એક પૈડાની સાઈકલ ચલાવવા જેવું કે બજાણિયાના ખેલમાં હાથમાં લાકડી રાખી તાર પર ચાલવા જેવું એ કામ છે એ તો કહેવાયું જ છે. પણ ‘ચોખાના દાણા પર ચીનાઓ બસો અક્ષર કોતરે’માં ટૂંકી વાર્તાના લાઘવનું સૂચન અર્થપૂર્ણ બની રહે છે. પછી તેમણે જે નિખાલસ કબૂલાત કરી છે, તેનાથી તેમની વાર્તાઓને પામવાની ‘ગુરુચાવી’ આપણને લાધે છે. સામાજિક સમસ્યા કે વિષમતા જેમાં નિરૂપિત થઈ હોય એવી ઢગલાબંધ વાર્તાઓ આપણને મળે. પણ એવી કોઈ સમસ્યાને લઈને વાર્તા લખવામાં સુરેશ જોષીને રસ નથી. વાર્તામાં પાત્રો આવે છે, ઘટનાઓ ઘટે છે તે માનવીય પરિસ્થિતિ ઊભી કરવા માટે હોય છે. એટલા પૂરતો સામાજિક પરિવેશ તેમાં હોય છે. પણ તેનો ઉદ્દેશ્ય હંમેશા સામાજિક સમસ્યા રજૂ કરવા માટે જ હોય છે, એવું નથી. મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય તો માનવીય પરિમાણ ઊભું કરવાનો હોય છે. ‘સમસ્યા રસક્રીય જ હોય છે’ એવું જણાવીને સુરેશ જોષી એ કબૂલ કરે છે, રસનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયા અનુભવોની સંરચનાને પણ પ્રકટ કરતી આવે છે. આ પછી એમણે જે વાત કરી છે તે ટૂંકી વાર્તાને વિશેષ લાગુ પડે છે, કારણ ટૂંકી વાર્તાનો ઉદ્ભવ નીચલા થરના માનવો (subdued generation)ની કથા કહેવાના ઉદ્દેશ્યથી થઈ છે. (એન્તન ચેખોવની વાર્તા ‘કારકૂનનું મૃત્યું’ એનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.) તેમણે કહ્યું છે, ‘મને માનવનિયતિ સાથે નિસ્ખત છે. સૌથી વિશેષ વેદના માનવસંબંધોની કડી તૂટે છે ત્યારે મેં અનુભવી છે. માનવનું ગૌરવ રહ્યું નથી. શુલ્લક સ્વાર્થ માટે અમાનુષી બની જતા લોકોને જોયા છે. મને લાગે છે કે આપણા સમયમાં કરુણનું મુખ્ય આલંબન આ જ છે.’

‘ગૃહપ્રવેશ’માં સર્જકની કેફિયતરૂપે લખાયેલો અને પછીથી એજ નામના વિવેચનગ્રંથમાં લેવાયેલો સુદીર્ઘ લેખ ‘કિંચિત’, વાર્તાની નવી વિભાવના આપવાની સાથે આધુનિકતાની ઓળખ પણ આપે છે, સુરેશ જોષીએ તેમાં આધુનિક વાર્તાકાર સમક્ષ ઊભા થયેલા પડકારોની વાત લાક્ષણિક રીતે કરી છે. તેમાં ટૂંકી વાર્તા વિશે કેટલીક મહત્ત્વની વાતો ભારપૂર્વક કહેવાઈ છે. વાર્તામાં સ્થૂળ ઘટનાઓની ભરમારને બદલે ઘટનાનો સૂક્ષ્મ, માર્મિક વિનિયોગ થવો જોઈએ જે વાર્તાની વ્યંજનાને વિસ્તારવામાં સહાયક થાય. તેમનું કહેવું છે;

‘આપણી પરિચિત વાસ્તવિકતાની એક ઘટનાનું આપણે અસંખ્ય રીતે આકલન કરી શકીએ છીએ. ખુરશી જેવો જ જડ પદાર્થ લો ને! આછા અંધકારમાં એ જૂદું વ્યક્તિત્વ ધારણ કરે છે. પરિચિત વ્યક્તિ એના પર બેઠી હોય છે ત્યારે, ને ખાસ કરીને એ વ્યક્તિ પ્રિય હોય છે ત્યારે, ખુરશી જાણે પોતાની જાતને સાવ લુપ્ત કરીને પેલી વ્યક્તિની સત્તામાં ભેળવી દે છે પણ જેનાથી મનને અણગમો થતો હોય એવી વ્યક્તિ બેઠી હોય

ત્યારે એ પોતાના આકારને પેલી વ્યક્તિના આડે ફરી ફરી આગળ આણીને આપણી આંખને કલેશ કરાવે છે.’ (સુરેશ જોષી સંચય-પૃ. ૧૭૦)

‘તિરોધાન’, ‘પરિહાર’ - સર્જનમાં આ બે ભારે મહત્વના શબ્દો છે. વસ્તુનું સાધારણીકરણ નહીં, પણ વિલીનીકરણ કલામાં થવું જોઈએ. હું આ શા માટે કહું છું તે જરા સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરું. પ્રવાહની અંદર બિંદુની શી સ્થિતિ હોય છે? એનું વર્ણન શી રીતે કરીશું? એ પ્રત્યેક ક્ષણે બિંદુની બનીને સ્થગિત થવાની સ્થિતિને ઉલ્લંઘી જાય છે. ને એમ બિંદુ બની શકતું નથી. કલામાં પણ આવું જ છે. હું કળીને જોતો નથી. કળીની કૂલમાં પરિણમવા તરફની ગતિને જોઉં છું.’ (એજન પૃ. ૧૭૦)

‘જાગૃતિમાં જે જોઈએ છીએ તે તન્દ્રાની અવસ્થામાં કેટલું બદલાઈ જાય છે. પણ એ તન્દ્રા કે સ્વપ્ન તો આપણાં જ છેને? આપણી બહાર ક્યાં એની સ્થિતિ છે? તો એને પણ સત્યના આકલનમાં લેખે લગાડીએ એમાં ખોટું શું છે?’ (એજન, પૃ. ૧૭૩)

‘કિંચિત’ લેખ પ્રવેશના આમુખરૂપે લખાયેલો છે. સ્વાભાવિક છે કે એને ‘ગૃહપ્રવેશ’ની નવાં ક્લેવર ધરીને આવતી વાતઓના સંદર્ભે જોવો જરૂરી છે કારણ લેખના ઉપસંહારમાં તેમણે જણાવ્યું છે, ‘આ પ્રયોગોની નોંધ છે. હું જે દિશાએ જવા પ્રયત્ન કરું છું, તેની એમાં એંધાણી માત્ર છે. એ ગન્તવ્યને સ્થાને હું પહોંચી ન શકું. કદાચ મારા તપ ઓછા પડે. પણ બીજો કોઈ મારાથી વધુ સમર્થ બડભાગી કલાકાર હોય તો એને ખપમાં આવે કદાચ; આથી ઝાઝો લોભ નથી ને નમ્રતાના ડોળ ખાતર લખતો નથી.’ (એજન, પૃ. ૧૭૫)

‘ગૃહપ્રવેશ’ના પ્રકાશન પછીનાં વર્ષોમાં, ‘બીજી થોડીક’ (૧૯૫૮) ‘અપિ ચ’ (૧૯૬૪) ‘ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ’ (૧૯૬૭), ‘એકદા નૈમિષારણ્યે’ (૧૯૮૧) જેવા તેમના વાતસંગ્રહો તથા નવલકથાઓ, ‘છિન્નપત્ર’ (૧૯૬૯), ‘મરણોત્તર’ (૧૯૭૩) કથાતુષ્ઠ્ય (૧૯૮૩) દ્વારા એમણે સિદ્ધ કર્યું કે તેમનાં તપ ઓછા પડ્યાં નથી અને તેમને અભિપ્રેત ગન્તવ્યસ્થાને એ પહોંચ્યા જ છે. હા, અને એમના ચીંધેલા માર્ગે જઈને તેમના અનુગામી કથાલેખકોએ કથાસાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું જ છે.

તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘ઉપજાતિ’ ૧૯૫૬માં પ્રકટ થયો હતો. પછી જ્યારે ૧૯૬૧માં તેમનો ‘પ્રત્યંચા’ સંગ્રહ પ્રકાશિત થયો ત્યારે તેમણે ‘ઉપજાતિ’ ને રદ થયેલો જાહેર કર્યો. આપણને પ્રશ્ન થાય ‘બીજી થોડીક’ (૧૯૫૮)માં પ્રકટ થયો તો તેમણે ‘ગૃહપ્રવેશ’ને રદ કેમ ન કર્યો? એ પ્રશ્નનો જવાબ ‘ગૃહપ્રવેશ’ની બીજી આવૃત્તિ વખતે મળે છે. તેમણે તેમાં જણાવ્યું છે કે ‘ગૃહપ્રવેશ’ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં પ્રકટ વાતઓમાંથી કેટલીક વાતઓ એ ઓછી કરવા માગતા હતા, પણ ‘ગૃહપ્રવેશ’ કોઈક યુનિવર્સિટી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિર્ધારિત થયું હતું, તેથી તેઓ તેમ ન કરી શક્યા. તેમણે કઈ વાતઓ કાઢી નાંખી હોત તે તેમના અભ્યાસીઓ અંદાજ શકે એમ છે.

સુરેશ જોષી જેવા ગજાના લેખક માટે તો તેમની અપ્રકાશિત રચનાઓનું વિશેષ મહત્ત્વ રહે છે. તો પછી તેમણે રદ કરેલા ‘ઉપજાતિ’ કાવ્યસંગ્રહનું તેમજ તેમની અગ્રંથસ્થ

કે અપ્રકાશિત રચનાઓનું પણ એટલું જ મહત્વ લેખાવું જોઈએ તેમના જેવા જ એક સમર્થ, અમેરિકન વાર્તાકાર હેન્રી જેમ્સ વાર્તા લખતા અગાઉ વાર્તાનો મિતાક્ષરી મુસદ્દો તૈયાર કરતા. પછીથી અનુકૂળતાએ તેને વાર્તાસ્વરૂપ આપતા. થયું એવું કે તેમના ગયા પછી તેમની નોંધપોથીમાંથી એવા કેટલાક મુસદ્દા મળ્યા જેના પરથી તેઓ વાર્તા લખી શક્યા નહીં. તેમના એક અભ્યાસીને એવું સૂઝ્યું કે આ મુસદ્દા ઉપરથી સમકાલીન વાર્તાકારોને વાર્તા લખવાનું કહીએ તો? આ કામ તેમણે વર્ષોની જહેમત બાદ પાર પાડ્યું જેને પરિણામે આપણને એક અદ્ભૂત વાર્તાસંગ્રહ મળ્યો, જેને તેમણે રૂડું રૂપાળું શીર્ષક આપ્યું, Stories : which Henry James did not write. આપણે પણ સુરેશ જોશીને નહીં ગમેલી વાર્તાઓનો એક સંચય થાય એવું ઈચ્છીએ. ગમે તેવા મોટા લેખકનું લખેલું બધું જ ઉત્તમ હોય એ જરૂરી નથી પણ એ ઉપયોગી તો હોય છે.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત અને શિરીષ પંચાલ દ્વારા સંપાદિત ‘સુરેશ જોશીનું સાહિત્યવિશ્વ’ના છેલ્લા બે ગ્રંથો, નં. ૧૩, ૧૪માં તેમનું પ્રકીર્ણ, અગ્રંથસ્થ સાહિત્ય પ્રકાશિત થયું છે. એ વૈવિધ્યસભર છે અને સમૃદ્ધ પણ છે. એના પ્રથમ પ્રકીર્ણ ગ્રંથ, ૧૩માં સુરેશ જોશીની તેર વાર્તાઓ સંકલિત છે, જેમાંની એક જ વાર્તા, ‘પ્રથમ મનોચત્ન’ તેમની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓમાં સ્થાન પામી છે. બાકીની ત્રણ વાર્તાઓ ‘એતદ્’ના ‘વિદ્રોહના ચહેરા’ નામે સુરેશ જોશીના અગ્રંથસ્થ સાહિત્યના વિશેષાંકમાં જોવા મળે છે. બાકીની નવ વાર્તાઓ પહેલી જ વાર તેમના અગ્રંથસ્થ સાહિત્યના ગ્રંથમાં સ્થાન પામી છે. આમાંની મોટાભાગની વાર્તાઓ આરંભકાળની વાર્તાઓ છે. ‘ગૃહપ્રવેશ’ના પ્રકાશન પહેલાની આ રચનાઓ એક યા અન્ય કારણસર સ્થાન પામી નહીં હોય. વિવિધ સામયિકોમાં તથા ‘ગુજરાતમિત્ર’, ‘જન્મભૂમિ’ જેવા વર્તમાનપત્રમાં આવેલી આ વાર્તાઓમાં નવવાર્તાકારનો અભિનિવેશ તથા તેમની સર્જકતા બંનેનો પરિચય મળે છે.

‘ઘટસ્ફોટ’ વાર્તાનું શીર્ષક જ સૂચવે છે કે અંતે કંઈક રહસ્ય ખોલવાનું છે. એ રહસ્ય કયું, તે વાર્તાના અંતભાગમાં સારરૂપે રજૂ થયું છે :

‘કલ્પલતાએ ‘સિવિલ મેરેજ’ કર્યા. પણ તે કોની સાથે? જેની સાથે એના પ્રથમ વિવાહ થવાના હતા. તેની જ સાથે! એ જ શ્રીકાન્તની દક્ષતાનો પૂરાવો છે ને? કલ્પલતાના વરનું નામ યોગેશ. એ બિચારો જરા વેદિયો તો ખરો જ. વિવાહની વાત વણસી પછી એણે શ્રીકાન્તનું શરણું લીધું. શ્રીકાન્ત આવી વાતમાં પાવરધો છે. આવી બાબતમાં નિઃસંગ રહીને બીજાની મુરદ બળ લાવે છે. એનું જ નામ કળાને ખાતર કળા! એણે યોગેશને કહ્યું, ‘ભાઈ, પ્રેમની શરૂઆત ઉપેક્ષાથી જ થાય.’ પછી એણે બંનેને મુંબઈમાં ભેગાં કર્યા. ચાતુરીથી કાદમ્બિનીને જાણવા ન દીધું કે આ યોગેશ એણે નકારેલો મુરતિયો છે. શુષ્ક વાસ્તવિકતાને એણે રોમેન્ટિક પરિવેશમાં મૂકી દીધી. ને આખરે યોગેશ ને કલ્પલતા લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં.’ (સુરેશ જોશીનું સાહિત્યવિશ્વ ગ્રંથ. ૧૩, પૃ. ૫૪) પણ આ ઘટસ્ફોટ કરવા અગાઉ વાર્તાકારે જે માહોલ ઊભો કર્યો છે તે દાદ માગી લે એવો છે. વાર્તા કહેનાર, મહાશંકર મુંબઈની એક બેંકમાં કારકૂન છે. વાર્તાની નાયિકા કાદમ્બિની એની બાલસખી છે, જેને અંગે એ કહે છે, ‘હું એને ઓળખું છું કમળા તરીકે. આજે તમે

એના ગાલ પર જે લાલી જુઓ છો તે કદાચ પાણીથી ધોઈ શકાય એવી છે. પણ અમે સાથે આંબાપીપળી રમતા ત્યારે એક ડાળેથી બીજી ડાળે પકડી પાડીને હું એને ચૂંટી ખણતો ત્યારે જે લાલી એના ગાલ પર દોડી જતી તે પાણીથી ધોવાઈ જાય એવી નહોતી, એ હું બરાબર જાણું છું. પણ એ વાતને વર્ષો વીત્યા છે. ત્યારથી કમળા કાદમ્બિની બની છે, ને આજે ભરબપોરે ‘વિપ્લવ’ નામની બંગાળી નવલકથા વાંચી રહી છે. (એજન, પૃ.૫૧)

કમળા, કાદમ્બિની અને કલ્પલતા એ એક જ સ્ત્રીએ ધારણ કરેલાં ત્રણ નામ છે. બંગાળી નવલકથા ‘વિપ્લવ’ વાંચનારી નવયૌવના કાદમ્બિની નવલકથાની નાયિકા શેફાલી સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે. શેફાલી જેમ મામાએ પસંદ કરેલા મુરતિયાને નકારીને કહે છે, ‘હું જેને પસંદ કરું તે મારો વર, તમે પસંદ કરો તે નહીં;’ તેમ કાદમ્બિની પણ પત્ર લખીને તેના પિતાને જણાવી દે છે, ‘તમે કરવા ધારો છો તે લગ્નમાં મને જરાય રસ નથી’ કારણ પિતાએ એને માટે ‘વેવલો ગાંધીવાદી મુરતિયો પસંદ કર્યો હતો, જે એને બિલકુલ સ્વીકાર્ય નથી. લખે છે, ‘મને જીવતાજીવતા માણસમાં રસ છે, આદર્શના નિષ્પ્રાણ પૂતળામાં નહીં!’ જોવાનું એ છે કે અંતે નામ તથા વેશ બદલીને આવેલા એ જ મુરતિયાને એ પરણે છે. એમાં મહાશંકરના મિત્ર શ્રીકાન્તની ચતુરાઈ કામ કરી જાય છે. જ્યારે મહાશંકર એને પૂછે છે કે જ્યારે કલ્પલતાને એની જાણ થશે તો શું થશે? ત્યારે એ કહે છે, ‘છૂટાછેડાનો રસ્તો ખુલ્લો છે!’

જરીપુરાણો, ચવાયેલો ‘લાકડે માકડું વળગાડવાનો પ્લોટ અહીં નવાં કલા-કસબ સાથે આવે છે એટલે વાંચવાની મજા આવે છે સુરેશ જોષીની સર્જનના આરંભકાળની આ રચના ‘સારથિ’ના મે, ૧૯૫૧ના અંકમાં પ્રકાશિત થઈ હતી. ‘ગૃહપ્રવેશ’માં એ તેમને લેવા જેવી નહીં લાગી હોય. પણ એક બાબત જે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે એ કે કથાનાયકે બાળપણમાં ખોયેલી સખી જ્યારે ઘણે વર્ષે પાછી મળે છે ત્યારે બધું જ બદલાઈ ગયું હોય છે. આ theme તેમની વાર્તાઓ-નવલકથાઓમાં અવારનવાર, અવનવે સંદર્ભે આવતો રહે છે, જે અહીં આ વાર્તામાં સૌપ્રથમ જોવા મળે છે.

હવે બીજી, એક વાર્તા જોઈએ. શીર્ષક છે, ‘ફોટો’ જે જુલાઈ ૧૯૭૮ના ‘જીવનમાધુરી’ ના અંકમાં પ્રકટ થઈ હતી. મોબાઈલ યુગમાં ફોટો પાડવો-પડાવવો એ તો રમત વાત થઈ ગઈ છે. પણ સાત-આઠ દાયકા અગાઉ એ બહુ મોટી બાબત ગણાતી. કારણ કેમેરા એટલા સુલભ નહોતા અને હોય તો પણ મોંઘો રોલ લાવી, ફોટા પાડી તેની પ્રિન્ટ કઢાવવાનું ઘરમાં અતિશય ખર્ચાળ ગણાતું. વ્યવસાયિક ધોરણે જ એ કામ થતું. પ્રત્યેક ઘરમાં સદ્ગત વડીલોની છબી દીવાલ પર ટીંગાડેલી જોવા મળતી. ગાંધીયુગના કવિ ‘સુન્દરમ્’ની ‘બાનો ફોટોગ્રાફ’ બહુ જાણીતી છે. જેમને ખૂબ સંઘર્ષો વેઠીને મોટાં કર્યા એ સંતાનોની વિધવા બાને સ્ટુડિયોમાં ફોટો માટે લઈ જાય છે. ફોટોગ્રાફર બાને હસતું મોં રાખવાનું કહે છે, પણ દુઃખદ અતીતને ભૂલી ન શકનાર બાની આંખમાં આંસુ આવી જાય છે. ફોટોગ્રાફરને એની ‘પ્લેટ’ બગડ્યાનું દુઃખ છે. પણ કવિનું તો કહેવું છે કે આવી તો કેટલીય જિંદગીઓ બગડી હશે! જે વાત ગર્ભિત રીતે સૂચિત થવી જોઈએ તે

કાવ્યને અંતે મુખરિત થઈ જાય છે. એની વિરુદ્ધમાં ‘ફોટો’ વાર્તામાં, જેનો ફોટો (જીવતેજીવ) પડાવીને મોંઘી ફેઈમમાં મઢાવીને તેમની બેસવાની ગાદી પર લટકાવવામાં આવે છે, એ વડીલ મનમોહનદાસની એ ફોટાને અંગેની માનસિક ગતિવિધિને વાર્તાકારે આબાદ રીતે મૂર્ત કરી છે. વાર્તાનો આરંભ આધુનિક ઢબની ભારે મોંઘી ફેઈમમાં મઢાઈને આવ્યો, એ વડીલના ફોટો વિશે ઘરના સહુ માણસોએ વ્યક્ત કરેલા પ્રસન્નતાના ચિત્રણથી, થાય છે. સર્વાનુમતે એવો નિર્ણય લેવાયો કે ફોટાને દીવાનખાનામાં મનમોહનદાસની ગાદીની બેઠક ઉપર ટાંગવો. આગલી રાતે જ્યારે ફોટો મઢાઈને આવ્યો ત્યારે પોતાના ફોટાને ધ્યાનથી જોઈ નહોતા શક્યા તેથી બપોરે દીવાનખાનામાં કોઈ નહોતું ત્યારે મનમોહનદાસ તેને ધ્યાનથી જુએ છે. અને આ રીતે તેમના મનોજગતમાં જાગતા તર્કવિર્તકો-સંવેદનોની તેમની માનસયાત્રા શરૂ થાય છે. સૌથી પહેલો પ્રશ્ન તેમને થાય છે, ‘મારી બેઠકની ઉપરની જગ્યા જ આ લોકોએ શા માટે પસંદ કરી હશે?’ પછી જ્યારે પોતાનો ફોટો જોવા તે સામે સોફા પર જઈને બેઠા ને તરત તેમને એ વાત સમજાઈ ગઈ, ‘જ્યારે મારી હયાતી નહિ હોય ત્યારે આ ગાદી અત્યારે છે તેમ ખાલી રહેશે, તે ખાલી નહીં લાગે અને ઉપર ફોટા પર નજર જાય એટલે...’ ‘બાપાજી અહીં બેસતા’, ‘આજ એમની હંમેશની બેઠક’... અને પછી અનુમાન, તર્ક કરતા એમને સમજાયું, ‘હાશ, હવે બાપાજી નથી, કેટલી નિરાંત!’ ધીમે ધીમે એમના મનમાં ગડ બેસવા લાગી. ‘આ લોકોને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ લાગે છે કે ડોસા હવે ઝાઝા દિવસના મહેમાન નથી. તો ચાલો ને, એમનો છેલ્લોવેલ્લો એક ફોટો પડાવી લઈએ’ છેલ્લીવેલ્લાં શબ્દ જાણે મનમોહનદાસના પગમાં ઝાંખરાની જેમ ભેરવાઈ ગયો ને એઓ એનાથી છૂટવા મથી રહ્યા. આ પછી ફોટા પડાવવાનો વિચાર, તેને માટેનો તેમનો આગ્રહ, અને સ્ટુડિયોની ગતિવિધિ-આખો ઘટનાક્રમ મનમોહનદાસના ચિત્તના પરદા પર જે રીતે સ્વોમોશનમાં ભજવાય છે તેનું વેધક નિરુપણ આ વાર્તામાં થયું છે.

‘સ્મશાને જતા શબની લાચારીથી, જાણે કે કુટુંબીઓને ખભે ચઢીને મનમોહનદાસ સ્ટુડિયોમાં ગયા’ (સુ.જો.નું. સા. વિ. ગ્રંથ ૧૩, પૃ.૬૦)

‘કાળો આલાપાકાનો કોટ, માથે કાળી બેંગ્લોરી ટોપી ને વચ્ચે ગળા આગળ દેખાતો કડક સફેદ કોલર, આંખ પર ચશ્મા : આટલામાં જાણે ફોટોગ્રાફરે એમના વ્યક્તિત્વને સમેટી લીધું.’ (એજન, પૃ. ૬૭)

‘એમની સામે મંડાયેલો ‘ફલડ લાઈટ’નો પ્રખર પ્રકાશ ધોળે દિવસે ચાંચિયાગીરી કરીને એમને આખા લૂંટી લેતો હતો...’ (એજન પૃ.૬૮)

‘દેહાંતદંડની શિક્ષા પામેલ કેદી, વીજળીની ખુરશી પર બેસે ને ચાંપ દબાવતાં બધું ખતમ થઈ જાય તેના જેવી પોતાની દશા થઈ હોય એવું લાગ્યું. છેલ્લાં સાઠ વરસની આ શરીરની ચંચળતા, ગતિ, ઉધામા આ એક સેંકડમાં એણે (ફોટોગ્રાફરે) નિશ્ચેદ કરી નાખ્યાં. જાણે પોતે શરીરનું ખોળિયું કોટની જેમ ખુરશી પર ઉતારીને બહાર નીકળી ગયા.’ (એજન, પૃ.૬૮)

‘મારી વરસગાંઠે કોઈએ મને હાર પહેરાવ્યો નથી, પણ મારી સંવત્સરીને દિવસે પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2021

એના ગળામાં હાર, પહેરાવશે.’ (એજન, પૃ.૬૯)

હોવાન હોવાની ભ્રમણામાં અટવાતા મનમોહનદાસની હાલત જોવા જેવી ત્યારે થાય છે જ્યારે તે ફોટો ઊંધો કરવા જાય છે ત્યારે ફોટોફેમ નીચે પડે છે અને તેની પાછળ છૂપાડેલી વસ્તુઓ તેમની આંખ સામે છતી થાય છે. તેમનો માંઘલો અંદરથી બોલી ઊઠે છે, ‘અલ્યા, આખરે તું તો પરચૂરણ વસ્તુ સંતાડવાનો ગોખલો છે ગોખલો.’ (એજન, પૃ.૬૯)

બાહ્ય ઘટનાઓ અને આંતરિક પ્રત્યાઘાતોની આ ગૂંથણી કલાત્મક થઈ છે એ તો હર કોઈ સદૃશ્યો ભાવકને લાગશે. આ વાર્તાનું અનુસંધાન ‘થીગડું’ વાર્તા જોડે થઈ શકે એમ છે. એ વાર્તાના પ્રભાશંકર એ ‘ફોટો’ના મનમોહનદાસના જ કુળના છે.

‘જન્મભૂમિ’ દૈનિકના ૨૪-૪-૧૯૫૪ના અંકમાં પ્રકટ થયેલી વાર્તા ‘છુટકારો’ ગુનેગારના માનસમાં ડોકિયું કરાવે છે. વાર્તા ‘રમણિક’ના કેન્દ્રમાં કહેવાઈ છે... ત્રણ વરસ બાદ આજે સવારે આઠ વાગ્યે એની ‘રિહાઈ’ થવાની છે. એ જેલની કોટડીમાં ત્રણ જ વરસ રહ્યો છે. પણ એ ત્રણ વરસ દરમિયાન જાણે એનો બીજો ભવ થયો હોય એવું લાગ્યું. ‘રાતના અંધકારની ઓથ લઈને દબાયેલા અવાજે એણે કેટલાયની કારમી કથનીઓ સાંભળી છે. એ શબ્દો-વેરની ધખતી આગમાં પકવેલા, લોહીમાં તરબોળ અંધકાર જેવા ગેબી, છરીની તીક્ષ્ણ ધાર જેવા કાતિલ એણે આજ સુધી સાંભળ્યા છે. એના લોહીનો લય આખો બદલાઈ ગયો છે. તેથી તો આજે જેલની બહાર પગ મૂકતાં ડરે છે.’ (સુ.જો.નું કાવ્ય વિશ્વગ્રંથ-૧૩, પૃ.૫૬)

એના ડરનું કારણ છે ત્રણેક મહિના પહેલા આ જ રીતે ‘રિહાઈ’ પામીને નીકળેલા ‘ઐયૂબ’ની લાશ ચોથે દિવસે દરવાજાથી થોડે દૂરથી મળી આવી હતી. એને ખરેખર ‘રિહાઈ’ મળી ગઈ હતી. આ બનાવનો ભાર રમણિકના મનમાં છે. ઐયૂબ એની ફાતમાબીબીના ચાર રસૂલના ટૂકડેટૂકડા કરી નાંખ્યા હતા અને પોતે પોલીસને શરણે થયો હતો. એણે પણ એની પત્ની અનસૂયાના આશિક દલસુખને પતાવી દીધો હતો. રસૂલે જે ગુનો કર્યો હતો એવો જ ગુનો રમણિકે પણ કર્યો હતો. આજે દલસુખનું નામ પડતા જ એને ચક્કર આવ્યા. બધું ફરવા માંડ્યું... ‘રિહાઈ’, ‘છુટકારો’, ‘મારો છુટકારો કોણ કરશે?’ સૂરજ ફરવા લાગ્યો. છૂટવા પહેલાની તેની આ સ્થિતિનું અંતે પરિણામ એ આવ્યું કે, ‘શૂન્યમાં તાકેલી આંખે, ભીંસેલા દાંતે, વાળેલી મુઠ્ઠીએ રમણિક બોલ્યે જાય છે : ‘છુટકારો, છુટકારો, છુટકારો, છુટકારો. બોલે છે ને કદીક અટ્ટહાસ્યથી ગાજી ઊઠે છે. પણ ફરી એનું રટણ શરૂ થાય છે : છુટકારો, છુટકારો, છુટકારો...’ (એજન, પૃ.૫૯)

અહીં સૂચિત એવું થાય છે કે રમણિક માનસિક સંતુલન ખોઈ બેસે છે. એને માટે એક નહીં અનેક કારણો, જવાબદાર ઠરે એમ છે : ત્રણ મહિના અગાઉ એનો જેલનો સાથીદાર અયૂબ છૂટ્યો હતો અને ચાર દિવસમાં દરવાજાથી થોડે દૂર એની, લાશ મળી આવી હતી. ઐયૂબને ખરેખર રિહાઈ મળી ગઈ. આ પ્રતિભાવ તેણે મનોમન આપ્યા હતા. ઐયૂબની જેમ પોતે મૂંગો થઈ જશે કે શું એવી બીકથી એણે વાતો કરવા માંડી.

‘મરણિયો થઈને એ દિલના ઊંડાણમાંથી એક પછી એક શબ્દ ઉલેચતો ગયો. એક છૂપી આશા પણ એને હતી. પેલું કશું કારમું દિલમાં છૂપાઈને રહ્યું છે તેને પણ જો આ શબ્દોની સાથે બહાર ફેંકી દેવાય તો દિલ હળવું થાય.

પેલું કશું કારમું એના અતીત સાથે જોડાયેલું છે. એ અતીત પર એણે વિસ્મૃતિનું પોતું ફેરવી દીધું હતું, એવું એ માનતો હતો પણ આજે છૂટતી વેળાએ એ અતીત ભૂતાવળની જેમ એની સમક્ષ તાદૃશ થતો હતો. અનસૂયા તેડવા આવશે? ને બેબી? બેબી આવી આંખો જોઈને ચીસ તો નહીં પાડી ઊઠેને? ત્રણ વરસ દરમિયાન એના મન પર, એની ભાષા પર એની રીતભાત પર જે નવો રંગ ચઢ્યો હતો તેના ડાઘ એ ધોવા લાગ્યો. ત્રણ વરસ પહેલાની ભાષાને એ યાદ કરવા લાગ્યો. નહીં તો અનસૂયા એને સમજશે શી રીતે? એણે એના ગાલ પર હાથ ફેરવી જોયો. કેવી બરછટ! જ્યાંથી મળે ત્યાંથી બની શકે એટલી કુમાશ એકઠી કરવા લાગ્યો. બેબીના માસૂમ ચહેરા પર ઉઝરડા પડે તે શં સહેવાય ?

એને આ ‘ઉઝરડા’ની વાત આવતા તેને યાદ આવ્યા દલસુખના ગાલ પર ઉઝરડા! દલસુખ... નામની ભારેખમ શિલા એની આગળ આવીને પડી. એણે એને જાણે ફરી કેદ કરી દીધો. આમ જેલમાંથી છૂટનાર રમણિકના ચિત્તનાં સંચલનોનો આલેખ આપીને વાર્તાકાર તેના ગુનાહિત માનસ માથે વર્તમાન-ભવિષ્યની અનિશ્ચિતતા તથા ભીતિને સાંકળીને, છુટકારો મેળવવાના તેના ધમપછાડાની અંતિમ પરિણતિ શું હોઈ શકે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં સાર્થક થયા છે.

ગ્રામીણ પરિવેશમાં લખાયેલી ‘ગંગાવતરણ’ વાર્તામાં દાદીમાં ગુમ થયાની વાત તેમનો પૌત્ર મનુ ગામલોકોને જણાવે, અને બેબાકળા બનીને તેમની શોધાશોધ ચાલે, અંત ‘ડોશી’ કોઈક ઘરને છાપરે ચઢેલા મળે, તેમને ઉતારવા નિસરણી રખાય તેના ઉપર ચઢીને ચાર-પાંચ વરસનો શિવુ જાય અને બહુ જ સંભાળ લઈને ગંગાડોશી શિવુને સાથે લઈને એનાં અંતની આ વાર્તામાં રમૂજ-રહસ્યનો સુંદર સંયોગ જોવા મળે છે.

વાર્તાનાયિકા સમજીને મોઢે કહેવાયેલી ‘એક વાર્તા’ નિઃસંતાન સ્ત્રીની અવદશાને ચીતરે છે. એની તળપદી ભાષા એની વેધકતાને વધારે ધારદાર બનાવે છે.

‘તે દિ સાંજેકના મને આવીને કિયે કે હાલ, મારી ભેળી, તૈયાર થઈજા... હું તો બાઘા જેવી તાકી જ રહી, આજે કંઈ પચ્છમમાં સૂરજ ઊગ્યો કે શું? મેં કોઈ ઝાઝા સવાલજવાબ ના કીધા. થોડી વારે આવીને કીધું. ઝાઝા કપડા લૈશ મા. ને ઘરેણાનું નામ જ ના લઈશ.’ (સુ. જો. નું સા. વિ. પૃ. ૮૦)

આ પહેલા સમજીએ બાપ-દીકરાને કંઈ ગુસપુસ કરતા જોયા હતા. જેવી તે રૂમમાં આવી કે તે એકદમ ચૂપ થઈ ગયા હતા. એટલે અચાનક બહારગામ જવાનું જરૂર કંઈ પ્રયોજનથી થયું હશે, તેમ છતાં સમજી બહાર જવા મળે છે એ વાતથી ખુશ હતી.

‘પાંચ વરસથી ‘મુંબઈ’ જેવા શહેરમાં રહુ છઉં, પણ ચાલીની બહાર પગ જ કોણે મૂક્યો? તંઈ તો ખુલ્લી હવાની લહેરખી માવતરની સહિયર જેવી આવીને ભેટી પડી.

આંખોમાં આંસુની સરવાણી ફૂટીને નાનપણના કોડ જાણે ક્યાંથી ફરી ડોકિયું કરી ગયા? (એજન, પૃ.૮૧)

ટ્રેઈનમાં એનો પતિ સતત એને રોકતો રહે છે. નીંદરથી એની આંખ ઘેરાવા લાગી ત્યાં બૂટની ઠેસ મારીને કહે છે, ‘એય ઊંઘી જા છ કે શું? હું કહું તે કાન દઈને સાંભળ.’ ‘પછી કિયે, આંઈની જરીકે ય વાત કોઈને કીધી છે તો ટોટો પીસી નાંખીશ. મેં એમની આંખોમાં ખુન્નસ દીઠું ને હું થરથર ધ્રૂજવા લાગી. હાવ અજાણ્યા મલકમાં લઈ જઈને મારું કાસળ તો નહીં કાઢે ને?’ (એજન, પૃ.૮૧)

એનો પતિ એને લઈને વતનને ઘેર પહોંચે છે. ત્યાં તેમના પડોશી સરયૂબેન બંનેને જોઈને કહે છે, ‘નવનીતભાઈ તમે હમણાંનાં પરણેલાં નથી લાગતા. સમજુભાભીમાં કોઈ ઉમંગ કેમ દેખાતો નથી?’ (એજન, પૃ.૮૧) ત્યાં પહોંચ્યાં પછી થોડીવારે સમજુનો પતિ સમજુને એક ટીકડી ગળવા આપે છે. ગળતા તો એ ગળી ગઈ, પછી એને થયું કે કોઈ વખ તો નહીં દીધું હોય ને? એટલે પતિ આઘોપાછો થયો એટલે એણે ગળામાં આંગણિયું નાંખીને ઊલટી કરી નાંખી. ઊલટીનો અવાજ સાંભળીને પડોશમાંથી સવિતાબેન આવીને કહેવા લાગ્યા, ‘કાં સમજુબેન તમે તો કાંઈ બૌ ઉતાવળ કરી દીધી? તમને હમેલ રહ્યા છે ને...’

વન્ધ્યત્વનો અભિશાપ પામેલી સ્ત્રીને, અન્ય સ્ત્રી હમેલ રહ્યાની વાત કરે તો એને કેવું લાગે ? ‘એમના બોલે તો જાણે મને બધી બાજુથી બચકાં ભરીને પીંખી નાખી. મા થવાના મને કાંઈ ઓરતા નથી શું? (એજન, પૃ.૮૨) આ પ્રકારનો વિરોધાભાસ કોઈ કુશળ વાર્તાકાર જ ઊભો કરી શકે.

એમને ઘેર સાંજના એના પતિની કોલેજની બહેનપણીઓ મળવા આવી, એમની જોડે તે હરખભેર વાતો કરતા હતા. કદાચ સમજુને એ નહીં. ગમ્યું હોય. યા-પાણી પછી એ બધી ગઈ એટલે એનો પતિ કોપિત સ્વરમાં બોલ્યો, ‘જરા હસતું મોઢું રાખતી જા. આંઈ કાંઈ જમને ઘેર નથી આવી. સમજુએ સામે કહ્યું, ‘તમે મારી હારે બેહીને બે ઘડી વાતો કરો છો, ખરા?’ એના જવાબમાં ઊઠીને સમજુની કમરમાં એવી રીતે ચૂંટીઓ ખણી કે એને ઝરઝરિયા આવી ગયા. રાત્રે સૂતા પછી, મધરાતે એને લાગ્યું કે જાણે કોઈક જનાવર એના શરીર પર ચઢે છે. લાંબુ લાંબુ જનાવર ને એના ડીલ પર વાળ તો કંઈ વાળ! ને મોઢામાંથી લપકારા લેતી જીભ બહાર કાઢે છે. એની લાળ સમજુના ગાલ પર ટપકે છે. એની આંખમાં આંખો નાંખીને જોયું તો એનાથી ચીસ નંખાઈ ગઈ. એ જાગી ગઈ. ‘જાગીને જોયું તો મારા ગળા આગળથી ઈ એમનો હાથ ખસેડી લેતા હતા.’ (એજન, પૃ.૮૩)

‘આંઈ કાંઈ જમને ઘેર નથી આવી’ પતિને મુખેથી સહજ રીતે નીકળેલા આ ઉદ્ગારની સાર્થકતા અહીં સિદ્ધ થતી જોવા મળે છે. સુરેશભાઈ ભલે કહે, હું સામાજિક સમસ્યા લઈને વાર્તા લખતો નથી. પણ આ વાર્તામાં રજૂ થયેલી સમસ્યા અને તેની રજૂઆત જેવી તેવી નથી!

એક અન્ય વાર્તા ‘ઉત્તરપર્વ’નો આરંભ આ રીતે થાય છે, ‘એને પંચ્યાશી થયાં છે. એ વિશે એની પાસે કશી ચોક્કસ માહિતી નથી. એની જન્મતિથિ યાદ રાખનાર હવે કોઈ રહ્યું નથી. કોઈવાર આયનામાં પોતાનો ચહેરો જોઈને કપાળમાં પડેલી કરચલીની સળ ગણીને એ પોતાની વય નક્કી કરવાની રમત રમે છે. પોતાના નામ સાથેનો તન્તુ પણ હવે જીર્ણ થઈ ગયો છે. આથી નામ બદલવાની રમત પણ હવે એ રમી શકે છે.’ (સુ.જો.સા.વિ. પૃ. ૧૧૧)

અને હવે એ વાર્તાનો અંત જોઈએ.

‘સાંજ ઢળી છે. અંધારું વધતું જાય છે. એને લાગે છે કે હવે દીવો કરવો જોઈએ. એ સ્વિચ ઓન કરે છે ને સામેના કબાટના આયનામાંથી ચાલીને કોઈ એને મળવા આવે છે. ‘બેસો’ કહીને એ પોતે પાછો હાંચકા પર બેસી જાય છે.’ (એજન, પૃ. ૧૧૩)

આ બે બિંદુ વચ્ચેની આ એકાકી વૃદ્ધની સ્થિતિ અને મનોસ્થિતિને માત્ર ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં વાર્તાકારે આબાદ રીતે ઝીલી છે. કથાસર્જક માટે પરકાયાપ્રવેશ એ વાર્તાલેખનની અનિવાર્ય શરત છે. પણ એ શક્તિનો અહેસાસ આ પ્રકારની જૂજ વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. વાર્તાનું શીર્ષક ‘ઉત્તરપર્વ’ આપ્યું છે એને વાલ્મિકી રામાયણના ‘ઉત્તરકાંડ’ જોડે નિસબત છે કે કેમ એનો નિર્ણય સહૃદયી ભાવકે લેવાનો રહે છે.

‘ઉપસંહાર’ વાર્તામાં એક જ ફલેટમાં ભેગા રહેતા મિત્રોની વાત છે, જે તેમાંના જ એકને મોઢે કહેવાઈ છે. એ બધા મિત્રો સમાનધર્મા જરૂર છે પણ સમાન વિચારસરણી ધરાવતા નથી. દરેક જણ પોતપોતાની રીતે કામ કરતા રહે છે. બધાંના કામ અલગ છે. આવવાજવાના સમય અલગ છે છતાં એક વાત સ્પષ્ટ છે તે એ કે સહુ એકબીજાની દરકાર કરનારા છે આ વાત કથક લાક્ષણિક રીતે કહે છે, ‘અમે બધા એકબીજાના ધાની મલમપટ્ટી થઈને જીવતા હતા. કોઈકને કાંઈ, તો કોઈકને કાંઈ. કોઈએ પોતાનું દુઃખ કહી બતાવ્યું નહોતું. ને છતાં બધા એનાથી અજાણ્યા નહોતા.’ (સુ.જો.નું સા.વિ. પૃ.૮૯)

જરૂરિયાતના માર્યા ભેગા થયેલા આ મિત્રો લગ્ન તથા ગૃહસ્થીને ઊંબરે ઊભા હોય અવું લાગે. એક માત્ર અપવાદ શયીશનો છે, જે પરણેલો છે પણ તેનો દીકરો ન્યૂમોનિયામાં ગુજરી ગયો હતો અને પત્ની સ્મિતા ગાંડી થઈ જવાથી તેને દેશમાં મૂકી આવ્યો છે. તેથી જ એ આ મંડળીમાં જોડાઈ શક્યો : શયીશ મનથી શરીરથી નાજુક હતો, તેથી કોઈ અપંગની જેમ બધા એની સગવડ સાચવતા. એને માથે કોઈ જવાબદારી મૂકતા નહીં. વાર્તા જેને મુખે કહેવાઈ છે તે શાન્તિ, શયીશની પત્ની સ્મિતાને મળ્યો હતો. સ્મિતા પૈસાદારની છોકરી હતી. બંને માબાપની મરજીનો વિરુદ્ધ પરણેલાં, જેમાં શાન્તિ અને તેના કૉલેજિયન મિત્રોએ સાથ આપેલો. પછી એ લોકો છૂટા પડી ગયા. એ દરમિયાન શયીશના ખરાબ દિવસો આવ્યા અને તે આ મંડળીમાં જોડાયો એક દિવસ મંડળીના એક સભ્ય રતુને ખબર પડે છે કે શયીશને કોઈ પત્ર મળે છે. તે પછી તે ઘણો બેચેન બને છે. આ પરિસ્થિતિનું લાક્ષણિક બયાન વાર્તામાં થયું છે. સહુ મિત્રો શયીશને સાચવે છે એ જાણવા ઉત્સુક છે કે ચિઢીમાં એવા કયા સમાચાર છે જેનાથી તે બેચેન છે... અંતે ઘટસ્ફોટ થાય છે કે શયીશની પત્ની સ્મિતા તેના પ્રેમી ધનવન્ત સાથે ભાગી ગઈ છે,

જે સમાચાર તેને તેનો પરિચિત રમણ આપે છે : આ રહસ્ય અંત સુધી જાળવવામાં વાર્તાકાર સફળ થયા છે.

સુરેશ જોષીએ ‘વિભ્રમ’, ‘એકાદશ અવતાર’, ‘દ્રૌપદી’ જેવા મૌલિક નાટકો લખ્યા છે અને વિશ્વના શ્રેષ્ઠ નાટ્યકારોના નાટકના અનુવાદ પણ કર્યા છે. એટલે આપણે કહી શકીએ કે નાટ્યાત્મક પ્રસંગો કે પરિસ્થિતિ સર્જવાનું તેમને ફાવે છે. તેમાં પણ સંવાદમાં તેમની સર્જકતા ખીલી ઊઠે છે. ઘણીખરી વાર્તાઓમાં આ બાબતની પ્રતીતિ થાય છે. એક વાર્તાનું તો શીર્ષક જ તેમણે ‘પ્રેમાલાપ’ આપ્યું છે, જેમાં બે પ્રેમીઓ વચ્ચેની વાતચીત રજૂ થઈ છે.

- આકાશમાં શું તાકીને જોઈ રહ્યો છે?
- આપણો સેટેલાઈટ બરાબર તરે છે કે નહિ તે જોઈ રહ્યો છું.
- એ જવાબદારી તેં જાતે વહોરી લીધી છે?
- સંદેશાવહેવાર સુધરે તે તો જોવું જ જોઈએને!
- અને જાસૂસી પણ કરવાની, ખરું ને?
- મને ઘણીવાર થાય છે કે તને સિંહ બનીને ફાડી ખાઉં. મંત્ર ભણીને તને પતંગિયું બનાવીને ઉડાડી મૂકું.

- બસ... બસ...
- કેમ ગભરાઈ ગઈ?
- તારી આંખોમાં હંમેશા અધીરાઈ છે. આશંકા છે, ભય છે - એ મને અસ્વસ્થ બનાવી મૂકે છે.

આ સંવાદ લાંબો ચાલે છે. અને તેમાં પ્રેમાંકુર ફૂટ્યા પછીની પ્રેમીઓ વચ્ચે થતી વાતચીતનો અદ્ભુત ચિતાર વાર્તાકારે આપ્યો છે. આ ‘પ્રેમાલાપ’ને તેમણે ‘અમૃતા’ના લેખક રઘુવીર ચૌધરીને અર્પણ કરી છે. તે સૂચક છે.

‘અને પછી’ એ વાર્તામાં પણ બે પ્રેમીઓ વચ્ચેના પ્રેમના પ્રારંભિત તબક્કાનું વર્ણન પ્રેમિકાના દષ્ટિકોણથી થયું છે. કોઈ ટેકરી ઉપરનો જૂનો કિલ્લો જોવા નીકળેલા આ યુગલની યાત્રા દરમિયાનની ગતિવિધિને લક્ષ્ય બનાવીને ચાલતી આ વાર્તા બંનેના આંતરમનની વાત સૂચક રીતે કરે છે. કથાનાયિકા કહે છે, ‘અમે અહીં આવી ચઢ્યા હતા તે પણ એના એક તરંગને કારણે. જૂના કિસ્સા, હણહણતા તોખાર, મોહું વકાસીને ઊભી રહેલી તોપો, તોતિંગ દરવાજાઓ, લીલથી ઢાંકાયેલી જીર્ણ દીવાલો, કોઈ રાજ માનસિંહ કે છત્રસિંહ, એના અન્ત:પુરની રાણીઓ, જુવાનજોષ રાજકુંવરીઓ...’

હું એને પૂછતી, ‘તને આ કિલ્લાઓ અને ખંડેરોનું આકર્ષણ કેમ છે? તને મારું આકર્ષણ નથી?’

એ કહેતો, ‘મારે મન તું પણ કિલ્લો જ છે. એક અભેદ્ય કિલ્લો. આ બે આંખ એ બે ભોંયરાં છે. એમાં ઊતરીને કોઈ અજાણ્યા લોકમાં પહોંચી જવાય છે.’ (એજન, પૃ.૯૩)

આખી વાર્તામાં યાત્રા માત્ર નિમિત્ત છે : બને વચ્ચે અવાન્તરે થતા રહેતા સંવાદો દ્વારા બંનેના અંતર ઊઘડે છે. કુતુહલ અપેક્ષા આશંકા, પ્રશ્નો વગેરે સ્વરૂપે થતો રહેતો સંવાદ જેમ બંનેને એકમેકની નિકટ લઈ જાય છે તેટલો જ તે એકમેક વચ્ચે અંતર પણ રચે છે. નાયિકા કહે છે, ‘હું લડું છું, ઝઘડું છું પણ મને એ ગમે છે. અથવા કદાચ એ સાચું નથી. આ કંઈક જુદો જ ભાવ છે; આ કેવળ ગમવું નથી. એનો અજંપો, એનું તરંગીપણું-પણ આ બધું ગણાવવાનો કશો અર્થ નથી, કોઈવાર મને લાગે છે કે જાણે એણે મને કારાગારમાં પૂરી રાખી છે.’ (એજન, પૃ.૯૪)

બને છે એવું, નાયિકા આગળ નીકળી જાય છે અને તેના પ્રેમીનો કોઈ પત્તો નથી. પછી જ્યારે એને જુએ છે ત્યારે રોષે ભરાઈને પૂછે છે, ‘મને એકલી મૂકીને ચાલી જતાં શરમ નહીં આવી?’

આ સાંભળીને એ થોડીવાર સુધી આશ્ચર્યથી એની સામે જોઈ રહ્યો પછી પૂરી સ્વસ્થતાથી બોલ્યો, ‘કોણ કોને મૂકીને ચાલી ગયું એની તો તને બરાબર ખબર છે.’

પ્રેમ સંબંધની આ સંદિગ્ધતા તેની ઉત્કટતાની સાથે તેની રહસ્યમયતાને પણ આ વાર્તા ઉજાગર કરે છે. ‘પ્રલયોત્થિતા’ ‘નિષ્કમણ’ ‘એ લોકો’, હું અને મૃણાલ’ એ વાર્તાઓ પણ કંઈક આવા જ રહસ્યમય પ્રદેશને સ્પર્શે છે. સુરેશ જોષીના કથાવિશ્વનું આ એક સંચાલક બળ છે.

અને છેલ્લે વાત ‘પ્રથમ મનોયત્ન’ની એક લેખકની નવલકથા લખવાની મથામણ આ વાર્તા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં કહેવાઈ છે. છેલ્લા નવ વર્ષથી એ એક નવલકથા લખવાનું પાછું ઠેલ્યા કરતો હતો. એના પ્રકાશકે આશા છોડી દીધી છે. એવી શી ઉતાવળ છે, કાલે જોયું જશે, પછી થાય છે, આવાં બહાનાં શોધીને એ લખવાનું ટાળતો રહે છે. વાર્તાનો આરંભ એની યુફોરિયાની સ્થિતિના વર્ણનથી થાય છે.

‘ધીમેધીમે હું તન્દ્રામાં સરતો ગયો. કંઈ કેટલાયે પ્રસંગો મારા મનઃચક્ષુ સમક્ષ ભજવાતા ગયા. એ બધું એટલી ત્વરિત ગતિએ બનતું હતું કે કશાંની સ્પષ્ટ છાપ અંકાયેલી રહેતી નહોતી... કેટલાક સ્વપ્નોમાં તો જે બનતું હતું તેનાથી હું બહુ દૂર સરી જતો. આખરે મારો શ્વાસ રૂંધાવા લાગતો અને હું જાગી જતો.’ (એજન, પૃ. ૧૦૪)

જાગૃત, અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં અટવાતા કથાનાયકની કથા લખવાની અવઢવને કેન્દ્રિત બનાવીને વાર્તાકારે અહીં સર્જકતાના બહુઆયામી પ્રદેશને ઉજાગર કર્યો છે.

‘ના, પ્રેમભેમથી મારે શરૂઆત કરવી નથી. એથી ઊલટું એકબીજાથી વિરકત થઈ ચૂક્યા પછી નાયકનાયિકા એકબીજાને મળે ત્યાંથી શરૂઆત કરવાનું મને ગમે છે.

‘આ પાત્રોને બને તેટલી જુદી જુદી અવસ્થામાં જુદા જુદા વાતાવરણમાં જોવાનું બની શકશે? પછી અધીરો થઈ ઊઠું છું, રખેને વાત વણસી જાય એ બીકથી લખવાનું ટાળું છું. કોઈ સર્વજ્ઞ પાત્ર કથા કહે એમને અવાસ્તવિક લાગે છે.

‘સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો ભાષા વિશે છે. બધાં જે ભાષા વાપરે છે તે વાપરવા છતાં એમાં મારે મારું આગવાપણું ઉમેરવાનું છે. એમ કરવા જતાં મારી ભાષા કેવળ મારી જ

બની રહે તો ય આફત.’

આમ એક લેખકની કેફિયતરૂપે લખાયેલી આ વાર્તામાં પ્રચ્છન્નપણે સુરેશ જોષીની કેફિયત રજૂ થતી હોય એવું લાગે. વાસ્તવમાં તો નવલકથા લખવાના પડકારોની વાત અહીં અસંદિગ્ધપણે કહેવાઈ છે.

‘જોયું ને, હું આ બધું ટાઢલું કરીને મારે જે લખવાનું છે તેને ટાળતો રહું છું. હવે તો મારે થોડું, રેડિયાળ પણ, લખવાનું જોખમ ખેડવું જ પડશે.’ (એજન, પૃ.૧૦૮)

અને પછી લેખકે બે પ્રસંગો એવા મૂક્યા છે, જે દાદ માગી લે એવા છે. એક જ ઘટના, એક જ પ્રસંગ નાયક અને નાયિકાની દષ્ટિએ રજૂ કરીને તેમણે પરકાયાપ્રવેશની લેખકની ક્ષમતા રજૂ કરી છે. ઉચિત રીતે જ તેમણે વાર્તાને ‘પ્રથમ મનોયત્ન’ શીર્ષક આપ્યું છે.

‘સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ’ એ ગ્રંથશ્રેણિમાં છેલ્લાં બે ખંડ અગ્રંથસ્થ સાહિત્યના છે. એમાં કવિતા, વાર્તા, નાટક, નિબંધ જેવી વૈવિધ્યસભર, રસપ્રદ સામગ્રી, કહેવાય કે અઢળક સામગ્રી મળે છે. એમાં સુરેશ જોષીની તેર વાર્તાઓ છે, જેમાંની ઘણીખરી વાર્તાઓ છઠ્ઠા અને સાતમાં દાયકામાં લખાયેલી છે. ‘ગૃહપ્રવેશ’ના પ્રકાશન પહેલાં અને પછી લખાયેલી આ વાર્તાઓમાં સુરેશ જોષીના વાર્તાકાર તરીકેનો એક સુરેખ ચહેરો જોવા મળે છે. એમાં નવોન્મેષ પણ છે; પરિપક્વતા પણ છે. રૂઢ માળખું સ્વીકાર્યું છે ત્યાં પણ રજૂઆત અને અભિવ્યક્તિ નોખાં હોય છે. એ તેરમાંની ઘણીખરી વાર્તાઓને વિશિષ્ટતા ઉજાગર કરી આપવાનો ઉપક્રમ ઉપરોક્ત લખાણમાં રાખ્યો છે. એ દ્વારા એક વાત ફલિત થાય છે તે એ કે જે વાર્તાઓથી આરંભ કર્યો તે પછી તેમની આંતરિક અનિવાર્યતા અનુસાર એ આગળ વધતા ગયા. તેમના પાંચ સંગ્રહોમાં રહી છે. એમાંથી કેટલીક વાર્તાઓ અહીં ચર્ચિત વાર્તા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તો બીજી બાજુ એમણે વાર્તાલેખનની નવી દિશા પસંદ કરીને નવાં પરિમાણો હાંસલ કર્યાં એમાંનાં કેટલાકનું પગેરું અહીં મળી શકે એમ છે. ઘણીબધી રીતે આ વાર્તાઓને જોઈ શકાય એમ છે. ઘણાખરા વાચકોને આ વાર્તાઓ પહેલીવાર જોવા-જાણવા મળી હોય એ સંભવિત છે.

સાભાર સ્વીકાર

નવલિકા

સૂત્રિત : મેઘા ત્રિવેદી, ૨૦૧૯, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ,
પૃ. ૧૨ + ૧૫૧, રૂ. ૨૨૫.

વિલક્ષણ ગીતરચનાઓનો ભાવપ્રચુર કરિયાવર

વિનોદ જોશી

‘કરિયાવરમાં કાગળ’ પારુલ ખખ્ખરનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ છે. એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘કલમને ડાળખી ફૂટી’ બે-અઢી વર્ષ પહેલાં પ્રગટ થયો હતો. તેમાં માત્ર ગઝલો હતી. આ સંગ્રહમાં ગીતરચનાઓ છે. કવયિત્રીની સર્જનયાત્રાનું આ પણ નિર્વિવાદપણે એક ઊંચું સોપાન છે તેમ સહેજે કહી શકાશે.

પુરોગામી કવિતાઓથી કંઈક જુદાં પડતાં ગીતો લખવાનો કવયિત્રીનો મનસૂબો હતો તેવું આ કાવ્યસંગ્રહમાં એમણે કરેલાં પ્રારંભિક નિવેદનને આધારે કહી શકાય. એ માટે એમના કહેવા પ્રમાણે એમણે અજાણી ગલીની શોધ કરી, જે એમને; તેઓ ‘ગીતકથા’ કહે છે ત્યાં લઈ ગઈ. આ સંગ્રહની મોટાભાગની રચનાઓમાં કથનનું તત્ત્વ છે. આપણે તેને વિષે માંડીને ઘણું કહી શકીએ. પણ સરવાળે તો એમણે ગીતકાવ્ય સિદ્ધ કરવાનું હતું. આ સંગ્રહ એ દિશામાં કેટલે સુધી જાય છે તેનાં લેખાંજોખાં રસપ્રદ બને તેમ છે, તેથી આ વાત અહીં થઈ રહી છે. પૂર્વકાલીન કે સમકાલીન કવિતાથી પ્રભાવમુક્ત રહીને ગીતકાવ્ય સિદ્ધ કરવાની સભાનતાનો સ્વયં એમણે કરેલો નિર્દેશ પણ એમનાં ગીતકાવ્યો માટે ખાસ અપેક્ષા જગવે છે. આવી બાબતોના પ્રકાશમાં આ કવયિત્રીનો શબ્દ ગીતસ્વરૂપમાં કેવો પ્રસર્યો છે અને કવિતા સુધી કેટલે પહોંચ્યો છે તે તપાસી શકાય.

ગીત એ ઊર્મિકાવ્યનું સ્વરૂપ છે. ઊર્મિનો અનુભવ ભાષામાં થતો અનુભવ નથી, તેથી કહી શકાય કે ઊર્મિને અને ભાષાને આડવેર છે. ભાષા સિવાય કાવ્ય લખી શકાતું નથી તેથી ઊર્મિકાવ્ય શબ્દમાં જ વદતોવ્યાઘાત છે તેવું મેં અગાઉ પણ ક્યાંક કહ્યું છે. તો, ઊર્મિકાવ્યનાં સ્વરૂપ એવાં ગીતમાં તેના સર્જક ભાષાની ઉપસ્થિતિ બને તેટલી ઓગાળી દઈ ઊર્મિની પ્રતીતિ જ વિશેષે કરીને કરાવવાની હોય છે તે પહેલાં સમજી લેવું ઘટે. ભાષા વડે ભાષાને ઓળંગી જવાનું આ કામ સરળ નથી. વળી એ પ્રયત્નપૂર્વક થતું લાગે તો તે અસહજ થઈ જાય. કોઈપણ પ્રકારની ઊર્મિનો પ્રાદુર્ભાવ કદી અસહજ હોઈ શકે નહીં. ગીત એ પ્રયત્નપૂર્વકના અર્થઘટન માટે નહીં પણ સહજ અનુભવ માટે હોય છે તેમ કહેવું તર્કપૂત છે. અહીં જે ગીતો મળે છે તેને ગીતની આ અકાટ્ય વિભાવનાના સંદર્ભમાં પણ તપાસી શકાય.

પારુલ ખખ્ખર કાવ્યકલાના બહુશ્રુત અભ્યાસી નથી પણ એક પ્રતિભાસંપન્ન કવયિત્રી છે. કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પ્રતિભાને કાવ્યસર્જનનું મુખ્ય કારણ ગણાવ્યું છે. કવિતાનું શાસ્ત્રજ્ઞાન આવશ્યક છે પણ અનિવાર્ય નથી. આ કવયિત્રીએ પરંપરાની કવિતાનું સુપેરે સેવન કર્યું છે. ‘અજાણી ગલીની શોધ’ કરવાનો મનસૂબો એમને તેથી જ તો થયો હોય તેમ ધારી

શકાય. જો કે તેઓ જેને ‘ગીતકથા’ કહે છે તે દિશાની પાર વગરની રચનાઓ આપણી લોકકવિતામાં અને પરંપરાની કે સમકાલીન કવિતામાં જોવા મળે છે. ગાંધીયુગીન ગુજરાતી કવિતા તો આવાં અનેક પાત્રકેન્દ્રી ગીતોથી ભરી ભરી છે. પણ અહીં તેનું જુદાપણું વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિના સંદર્ભમાં સિદ્ધ થતું દેખાય છે, એરીતે તેની વ્યાવર્તકતાને જરૂર ચીંધી શકાય.

પણ મને આ ગીતોમાં જે સહુથી નોંધપાત્ર ઉન્મેષ જણાયો છે તે એ કે ઊર્મિતત્વને મુખર કરીને કવયિત્રી આપણી જાણ બહાર જ આપણને વાસ્તવબોધની કોઈ કારિકા પકડાવી દે છે. આ અર્થમાં ઊર્મિનો અનુભવ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના સહચારી સંદર્ભના ટેકે થાય છે. કમાલ તો એ વાતની છે કે તેવા સંદર્ભો અહીં નડતર બનવાને બદલે શુદ્ધ ઊર્મિના અનુભવની દિશામાં ધકેલતા સહાયકો બને છે. અને આવું બનવા છતાં અહીં ગીત અગીત બનતું નથી. આવું કેમ સિદ્ધ થઈ શક્યું તેના ઉત્તરમાં આ ગીતોની ભાષા અને તેના વૈવિધ્યપૂર્ણ લયની પ્રયોજનાને અવલોકી શકાય. અહીં ભાવોનું આલેખન જેટલું બળવત્તર છે તેટલું જ અસરકારક રીતે વ્યવહારજગતનું સત્ય પણ સમાંતરે ડોકિયાં કરતું રહે છે. આ બંનેને એક સાથે નાથી શકવાનું કામ કવયિત્રીની સિદ્ધિ લેખે પ્રમાણવું જોઈએ. આ નિરીક્ષણનું અનુમોદન કરતાં પાર વગરનાં ઉદાહરણ આ સંગ્રહમાંથી મળી રહેશે. ‘બીજવરને પરણેલી યુવતીનું ગીત’ અહીં આખેઆખું મૂકું છું. જુઓ :

‘રફૂ કરેલી થીગડી માંડે છે કંઈ વાત; રાણા, સાંભળો !
હતી અમારી તમથી નોખી જાત; રાણા, સાંભળો !

જૂનાપાના પાઘની આ વારતા,
દાંત વગરના વાઘની આ વારતા,
ના ભૂંસાતા ડાઘની આ વારતા,
સૂરજ માંડે વારતા ને ઢળવા લાગે રાત; રાણા, સાંભળો !
હતી અમારી તમથી નોખી જાત; રાણા, સાંભળો !

નોખાં નોખાં પોત લઈને આવિયા,
નોખાં જીવન-મોત લઈને આવિયા,
નોખાં કાગળ-દોત લઈને આવિયા,
તો ય ભેળવી એકમેકની ભાત; રાણા, સાંભળો !
હતી અમારી તમથી નોખી જાત; રાણા સાંભળો !

અમે સજનવા આવળ, બાવળ, બોરડી,
અમે સજનવા સુવાંગ, સાદી ખોરડી,
હવે થઈશું ગઢના ખૂણે ઓરડી,
શું કરવાની મોંઘેરી ઠકરાત; રાણા, સાંભળો !
હતી અમારી તમથી નોખી જાત; રાણા સાંભળો !

ઊભડક ઊભડક ભાન લઈને આવશું,
મધરું મધરું ગાન લઈને આવશું,

વાસંતી તોફાન લઈને આવશું,
 ઝીલી લેજો લહલહતી મોલાત; રાણા, સાંભળો !
 હતી અમારી તમથી નોખી જાત; રાણા, સાંભળો !'

રફૂ કરેલી થીગડીના સંદર્ભ વડે મૂળનો વિકલ્પ બનીને રહેવાનું એક યૌવનાનું કુરુણ સત્ય અહીં આબાદ ઝિલાયું છે. 'જૂનાપાના પાઘ' અને 'દાંત વગરના વાઘ' જેવા બીજવરના સ્વીકાર પાછળ પોતાનું 'નોખાં' હોવું રોળાઈ ગયાનો ઘેરો વિષાદ આ ગીતની પંક્તિએ છલકે છે. 'તોય ભેળવી એકમેકની ભાત' જેવા પીડાદાયી સમાધાનથી એ વિષાદ ઘૂંટાય છે 'અમે સજનવા સુવાંગ, સાદી ખોરડી' એવું પોતાને વિષે કહેતી નાયિકા 'હવે થઈશું ગઢના ખૂણે ઓરડી, શું કરવાની મોંઘેરી ઠકરાત' એમ કહી જે ભારને જીરવે છે તેનો સીધો જ અનુભવ ભાવકને થાય છે. 'મધરું મધરું ગાન' અને 'વાસંતી તોફાન' લઈને કોઈને ખુશ કરવાના પોતાના દાયિત્વ પાછળ રહેલી અકથ્ય વિવશતા અહીં આરપાર વીંધી નાખે તે રીતે વ્યક્ત થાય છે. 'હતી અમારી તમથી નોખી જાત' એવું પોતીકું સત્ય તેમાં અળપાઈ જાય છે અને કોઈ અણવાંછી શરણાગતિનો ભાવ તેના પર છવાઈ જાય છે.

આ ગીતને 'બીજવરને પરણેલી યુવતીનું ગીત' તેનું શીર્ષક અપાયું છે. કાવ્યને ઉકેલવાની એક કૂચી તેમાં પડી છે. કવયિત્રીએ પોતે જેને વિષે ધારણા બાંધી આ ગીત લખ્યું છે તે ધારણામાં આપણે પણ બંધાઈ જઈએ છીએ. તેને કારણે કાવ્યાર્થની સીમા નક્કી થઈ જાય છે. મારું નિરીક્ષણ એવું છે કે અહીં શબ્દો અર્થને ઓળંગી જઈ ભાવની દિશામાં સક્રિય થઈ શકે તેવી બળૂકી રીતે પ્રયોજાયા છે ત્યારે ભાવકને શીર્ષકનો સંદર્ભ આપવાને બદલે સીધા જ ભાવસૌન્દર્ય સુધી પહોંચાડવાની તકનો પણ સહેલાઈથી લાભ લઈ શકાયો હોત. ભાવક માટે કાવ્યાનન્દની એ વધુ ચરિયાતી સ્થિતિ ગણાય, જેમાં અર્થબોધથી આગળ નીકળી ભાવબોધ સુધી સીધા જ પહોંચી શકાય તેવી અનુકૂળતા પડેલી હોય, પણ કવયિત્રીએ અહીં ગીતકથા કરવી છે એટલે મોટાભાગની આ પ્રકારની રચનાઓમાં એમણે આવી કોઈ ને કોઈ ખીંટી નક્કી કરી લીધી છે અને પછી તેના પર શબ્દદ્રવ્યનો અભિષેક કર્યો છે. પણ, આવી ખીંટીઓના અભાવમાં પણ આ ગીતોનું ભાવન કાવ્યનાં ધોરણે નિર્ભળ બનતું નથી કે ભાવનના સંદર્ભમાં પણ અસહજ બનતું નથી તે આ કાવ્યોની વિશેષતા છે તેમ નોંધવું જોઈએ. એટલે, ગીતકથા જેવું રચવાના અભિલાષમાં શીર્ષકોના મોંઘાંકણિયાં ન હોય તો પણ અહીં ગીતના ભાવપ્રદેશમાં પ્રવેશવું સહજ રીતે સાંપડે છે તેમ કહી શકાય. આવાં કશાં આલંબન વગર પણ ભાવાંતર થઈ શકાતું હોય તેવાં કેટલાંક વધુ ઉદાહરણ આપું :

'જીભડીએ આવીને બેઠા મણમણના મૂંઝારા,
 મૂંઝી મારી બળતરા ને બોલકણા લવકારા.'

*

'મારું ગુમાન છેક વાંભ વાંભ ઊછળીને,
 તોડે છે કાંઠા-કિનારા,

તારો એકાર આભ ઊંચી અટારી, ને
એથી યે ઊંચા મિનારા.'

*

‘પહેલાં એણે એકલતાની ભીંતે પાડ્યું કાણું,
વહેતા કીધાં મુંઝારાના દરિયાઓ નવ્યાણું.
રુંવે રુંવે મોરપિચ્છ ઊંચ્યાં તે ક્યાં સંતાડું ?
સૈયર, મારી ફરતે ઊડે પતંગિયાંનું ધાડું.’

*

‘તારી અંદર ધોમ ઉનાળા હૂહૂ કરતાં નાચે,
અઘરી અઘરી લૂના કિસ્સા કોણ ઉકેલે, વાંચે ?’

*

‘સાત ખોટના ડૂમા આવી કંઠ અમારે ઝૂલે,
મુંઝારાની ટેગ સજનવા કેમ ચડાવું ચૂલે !
ભડભડતા ભેંકાર વચાળે મનસૂબા હોમાયા,
મારગ અધવચ્ચે ફંટાયા.’

*

‘સુણો રે લાડી, નખને ઝાઝાં અછો અછો નવ કરીએ,
અળગા રહીને અડે એમના કાજે રે નવ મરીએ;
મરનારાનાં રાજ ગયાં પણ નખનું ના કંઈ ગયું,
પદમણીને પાઠ શીખવે પાકી ગયેલું નયું.’

*

‘સોય સરીખો ઝીણો ચટકો, ફાંસ સમું કેં વાગ્યું’તું,
‘ખમ્મા’ બોલી જાતેજાતે ઘાબાજરિયું બાંધ્યું’તું;
જીવણજી તબિયત પૂછે તંચ જીવવા જેવું લાગે રે...’

હજી વધુ ઉદાહરણ આપી શકાય. પણ આટલા પરથી જ આ ગીતોમાં રહેલું ભાવોદીપનનું બળ પરખાઈ જશે.

આ ગીતોનું બીજું સૌથી મહત્ત્વનું પાસું તેમાંનું લયવૈવિધ્ય છે. સામાન્ય રીતે પ્રચલિત બે-ચાર લયના આટાપાટામાં ગીતના ઘાટ ઘડાઈ જતા હોય છે. બહુધા પંચકલ, સપ્તકલ અને અષ્ટકલ માત્રાઓનાં વિધિસરનાં ઝૂમખાં સંયોજી દઈ કવિ ઈતિ કરી લે છે. પણ અહીં તેવું નથી. અહીં મોટેભાગે દરેક ગીતમાં કવચિત્રી લયના નવાં નવાં સંયોજન ઘડવા તત્પર દેખાય છે. તેથી ક્યાંક વિલંબન તો ક્યાંક દ્રુતિ. ક્યાંક દીર્ઘ પંક્તિ તો ક્યાંક ટૂંકી પંક્તિ, ક્યાંક લયનું પૂરું આવર્તન તો ક્યાંક અધૂરું - એવા રચનાવિધાનને અવકાશ મળ્યો છે. આવું કરીને ક્યારેક તેઓ પ્રાસની અવળસવળ કીડા પણ કરી લે છે. ‘ગુલમહોરનું મરશિયું’ની આ લયલીલા જુઓ :

‘આજથી રે ધગધગ નિસાસા દઉં તને,
આજથી રે રગરગ સબાકા દઉં તને.
હાય... રે વેડી ડાળ,
વેડી ફાળ,
કે... મને માંડ મળેલી ભાળને વેડી !’

અહીં લયનાં નિયમિત આવર્તનોની ભાતને કવયિત્રી માત્રાઓની લાંબી-ટૂંકી શિસ્તમાં મરડી તેનું આંતરપ્રાસની લીલાથી ભાવાત્મક ચિત્ર ઊપસાવે છે. એકધારા લયાન્વયોથી ટેવાયેલી શ્રુતિને આ કારણે કશુંક અભિનવ પામ્યાની પ્રતીતિ થાય છે.

લયવૈવિધ્યની વાત કરતી વખતે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે ગ્રામભાષાની અને લોકલયની અનેક છટાઓ આ કવયિત્રીની શ્રુતિમાં ઝિલાઈ છે. આ કારણે અહીં ભાષાના વિવિધ સ્તરો મળશે, અભિવ્યક્તિના વિશિષ્ટ લહેકાઓ મળશે અને ભાવાત્મક છોળ ઊડાડતા ઉદ્ગારો પણ મળશે. આ સર્વ છેવટે તો ભાષાથી ભાવની ગતિના સૂચક છે. ભાવ સુધી ભાવકને પહોંચાડવા માટે ભાષાને આધારસામગ્રી તરીકે કઈ રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેનાં અનેક ઉદાહરણ આ સંગ્રહની રચનાઓમાંથી મળશે. કેટલાંક અહીં ચીંધું :

‘એકલપંડે કાપે દખનાં જાડવાં,
લેખ લખેલા કેમ કરીને ફાડવા ?
કેમ કરે રે કાળ કટારી મ્યાન, પંખી એકલું,
ચારે ફરતાં વાદળાં, આંધી ને તોફાન, પંખી એકલું.’

*

‘જુગ જૂનેરું જાડવું ને ડહર એની ડાળ... કે ઊગ્યો ફરફોલો
પીઠારું છે ડાળખી ફરફોલો નાનું બાળ... કે ઊગ્યો ફરફોલો.’

*

‘ખમ્મા ખમ્મા રે તું તો ઢળકંતી ઢેલ,
ખમ્મા ખમ્મા રે તું તો પાતલડી વેલ;
બાઈ તારા મઘમઘતા માંડવાને ખમ્મા...
બાઈ તારા હેયામાં ઊગેલાં જાડવાને ખમ્મા...’

*

‘મારી સૈયરને સોરવે ન ક્યાંય રે...
ઈ તો આમતેમ આમતેમ થાય રે...
ઈ તો મનમાં ને મનમાં મૂંઝાય રે...
કોણ સોરવણું વ્હોરવાને જાય રે...’

*

‘બોખલી ડોશીને ભાવે રે લાડવા ને ભાવે કંઈક લયપયતા પાક,
વાદીલી વઉં રાંધે ગુવારના શાક.’

*

‘સાત સાત ધરતીનાં તળિયાં, તળિયામાં તરવેણી રે,
તરવેણીની માથે ફરકે એક ધજા લાખેણી રે;
ધજા ઉપર ઓવારી દઈ રણઝણતા શ્વાસો ટાંગ્યા રે...
શ્રદ્ધાની ગાંઠચું મારી પાણીયાં શ્રીફળ બાંધ્યાં રે...’

*

‘આ દશ્ય તારા એકદંડિયા મોલે ઢળતી રાત... રાણા
આ દશ્ય તારા ગઢની રાંગે ચીબરી માંડે વાત... રાણા
આ દશ્ય ચાંદાની ઘંટીમાં ભરભર ભુક્કો જાત... રાણા
આ દશ્ય... ઓલી સાંઢણિયું તારાં કાયાં-કોરાં સપનાં વીણી ખાય...
કે તારી પોઠચું હાલી જાય,
રાણા રે તારી માંડ કરીને કોળાયેલી મોલાતું કરમાય...
કે તારી પોઠચું હાલી જાય.’

*

‘કિયા મલકનાં, કિયા જનમની ભૂલનાં...
બાઈ... મને રહ રહ રોણાં ફૂટ્યાં મોંઘાં મૂલનાં...
રોણે ઘાલ્યો સરવર ફરતે ઘેરો જી...
રોણે લીધો પાણી હારે ફેરો જી...
શરાપ લાગ્યાં રાતા કમ્મળ ફૂલના...
બાઈ... મને રહ રહ રોણાં ફૂટ્યાં મોંઘાં મૂલનાં...’

જોઈ શકાશે કે કવયિત્રી સામર્થ્યપૂર્વક ભાવોદીપન કરી શકે છે અને ભાષાને ઓળંગવામાં સફળ રહે છે. શબ્દચયનથી માંડી લય-ભાતો સુધી એમનું આ સર્જકત્વ વિસ્તારે છે અને ભાષાને પોતાની ઊંડળમાં લે છે.

પ્રારંભે જ વાત કરી છે કે ઊર્મિતત્ત્વને મુખર કરીને કવયિત્રી આપણી જાણ બહાર જ આપણને વાસ્તવબોધની કોઈક કારિકા પકડાવી દે છે. આ વાત જરા સમજવી પડે તેવી છે. હું અંગત રીતે એમ માનું છું કે કવિતા પર કોઈ પણ પ્રકારનું સામાજિક દાયાત્વ લાદી શકાય નહીં. કલા સ્વયં નિરપેક્ષ અને સર્વવ્યાપી છે. વળી, કવિતાકલા તો ભાષામાં હોવાને કારણે અને ભાષા સમાજનું ફરજદ હોવાને કારણે પહેલેથી જ પ્રતિબદ્ધ છે. ગીતમાં આપણે ભાષાને ઓગળવાની સૌથી વધુ સંભાવનાઓ જોઈએ છીએ ત્યારે, વાસ્તવબોધ જેવા ભાષામાં થતા મુખર કર્મકાંડ ગીતને શુદ્ધ રહેવા દેતાં નથી. પણ અહીં તેથી ઊલટું જોવા મળે છે. આ કવયિત્રી જેટલું નિરપેક્ષ ભાવસૃષ્ટિનું જતન કરી જાણે છે તેટલું જ સાપેક્ષ સમાજનિરીક્ષણ પણ કરી જાણે છે. સંસારની આંટીઘૂંટીઓનું આલેખન અને તેનો કાવ્યમય ઉત્તમ વિનિયોગ પણ કરી જાણે છે. કોઈ દુરિત કે કષાયનું ઉન્મૂલન થયું જોઈએ તેવી આચારસંહિતા ભાવકને સરત પણ ન રહે તે રીતે તેઓ રચી આપે છે અને તેનો કોઈ બોજ અનુભવવા દેતાં નથી. સરવાળે તો ગીતની પેલી ભાવસૃષ્ટિમાં જ

બધું ઉપશમ પામે છે તે ખાસ નોંધનીય છે. ‘કમલી’ શીર્ષકનું એક આખું કાવ્ય ઉદાહરણ લેખે જોઈએ, જેમાં બળાત્કારનો ભોગ બનેલી કમલી સદેહે દેખાશે :

‘ઊતરડાતો દોરો જાગે, સોય ચડી છે ઝોલે,
અધગાળે બેઠેલી કમલી આંતરસેવા ખોલે.

કાચાપાકા દોરના ટેભા, ટેભે ટેભે ગાંઠ્યું,
કમલીના કમખામાં છાનીછાપની મબલખ ફાંટ્યું.
બંધ પોપટા જેવું જીવતર હળવે હળવે ફોલે,
અધગાળે બેઠેલી કમલી આંતરસેવા ખોલે.

તસતસતા કમખામાં કાચા કેમ કરી સંતાડે,
લોકડિયાની આંખ્યું લીલી લબરક જીભડી કાઢે;
રેહું મધ દેખીને મીઠું મનખામંડળ ડોલે,
અધગાળે બેઠેલી કમલી આંતરસેવા ખોલે.

આખર થાકી કમલીબાઈએ સોય લીધી છે હાથે,
સરર કરતી ઊકલી ગઈ પોતે ટેભાની સાથે.
ખલતા જેવો કમખો પ્હેરી નાચે ધ્રિભાંગ ઢોલે,
અધગાળે બેઠેલી કમલી આંતરસેવા ખોલે.’

જાગતા દોરા અને ઊંઘતી સોયના બળકટ પ્રતીકો દ્વારા કથનની સ્થાપના કરતાં આ કવયિત્રી ‘આંતરસેવા’ જેવો તળપદ શબ્દપ્રયોગ કરી, દેખાય નહીં તેવા ટાંકા-ટેભાં કરી રહેલી બલાત્કારપીડિતા કમલીમાં ચાલી રહેલા તુમુલ યુદ્ધને ઢોલના ધ્રિભાંગ નાદ સાથે ભેળવી દઈ જાણે કોઈ પ્રયંડ વિપ્લવની આગાહી કરે છે. હજી તો એ અધગાળે બેઠી છે. એ આગળ પણ વધશે તેવો સંભવ અહીં સહજ વ્યંજિત છે, જે કોઈ જ ભાર વગર એક વાસ્તવબોધરૂપે ભાવકની સમજમાં તરત ઊતરી જાય છે. ‘તસતસતા...’થી આરંભાતો ખંડ સમાન ધ્વનિઓની પુનરુક્તિથી શ્રુતિને આકર્ષે છે. પરંતુ તેનો લાભ લઈ કવયિત્રી ‘લોકડિયા’ની જુગુપ્સિત ચેષ્ટાનો સંકેત ભાવકમાં આસાનીથી સેરવી દે છે. ‘સરર કરતી ઊકલી ગઈ પોતે ટેભાની સાથે’ જેવી પંક્તિ પાસે આવતાં જ દુર્નિવાર સ્થિતિના સર્કળમાં ફસાયેલી કમલીનું હેબતાઈ જવાય તેવું વાસ્તવ ખૂલે છે અને તેના અસહાય દૈવનો જાણે કોઈ બિહામણો નાચ દેખાતો રહે છે. આ તો એક પ્રતિનિધિરૂપ રચનાનો નિર્દેશ કર્યો. આ પૂર્વે આવી જ એક રચના ‘બીજવરને પરણેલી યુવતીનું ગીત’નો નિર્દેશ પણ કર્યો છે. આ સંગ્રહમાં આવી એકાધિક રચનાઓ સમાવિષ્ટ છે. એ પણ નોંધવું રહ્યું કે ગાંધીયુગીન ગુજરાતી કવિતામાં મળતી આવી પ્રતિબદ્ધ રચનાઓ બોલકી લાગે છે. તેની સરખામણીમાં આ રચનાઓની ભાષા તેમાંના સંકેતોને વ્યંજનાના સ્તરે જઈને ઉઘાડે છે.

કવયિત્રી સ્વયં પોતાની કાવ્યસૃષ્ટિ અંગે લખે છે : ‘આ સૃષ્ટિમાં કમલી જેવી બળાત્કાર પીડિતા છે, રૂડી જેવી પ્રણયભંગ થયેલી યુવતી પણ છે. અમરત માડી જેવી વૃદ્ધ પણ છે અને ગુલાબલાલ જેવો માસૂમ મુરતિયો પણ છે. મોટી ઉંમરની ગોરાંદે છે અને પૂર્ણ પુરુષ જેવો રાણો પણ છે. આ ગલીનાં અવનવાં પાત્રો પોતાની કથા લઈને પ્રસ્તુત થતાં જાય

છે. ક્યાંક કોઈ સમજુ વાણિયો તો ક્યાંક કોઈ ટહેલિયો, ક્યાંક કોઈ સરાણિયો તો ક્યાંક વળી ગિરનારી બાવો શબ્દના વાઘા પહેરીને પોતાની કથા કહે છે. ક્યાંક કોઈ દલિત સ્ત્રી તો ક્યાંક કોઈ રૂપગર્વિતા, ક્યાંક કોઈ અગનપંખિણી તો ક્યાંક કોઈ પદમણી, ક્યાંક કોઈ પાતલડી તો ક્યાંક કોઈ નોકરી કરતી સ્ત્રી પોતપોતાનાં આગવાં રૂપ સાથે પ્રગટ થાય છે.’ પાત્રગત ભાવસૃષ્ટિ રચવાનો કવયિત્રીનો મનસૂબો આમ ઘણા સંદર્ભોમાં પ્રગટ થયો છે. ઊડતી નજરે આવી રચનાઓની કેટલીક પંક્તિઓ જોઈ લેવી જોઈએ :

‘ઊની રે આંચે ઓગળિયાં અમે,
અંદરથી રોમરોમ બલિયાં અમે,
ઘણ થઈને અમને જ ઘડિયાં અમે,
ખોયાં તાં એ રૂપે જડિયાં અમે.
કેટલાય લોઢાયા લોઢ મારી બઈ,
હેયું લુહારિયાની કોઢ મારી બઈ !’

*

‘હિસ્સામાં આવેલા અંધારા શણગારી ઓલવીએ દુમાના દિવા,
અંતરના વીરડા ઉલેચી લઈ સાથમાં, ક્યાં લગ આ ઝળઝળિયાં પીવા !’

*

‘દોરડા ઉપર વાંસડો ઝાલી ચાલવું મારે રોજ,
પળ બે પળને સાચવી રાખું, આપવા તને મોજ !
બાંધતી રહું ઝીણકો માળો, વીણતી રહું ઘાસ,
સૂઈ જા મારી લાડકડી, આજ માંડ મળી છે હાશ !
તું જાણે ના માવડી તારી લઈને હજાર હાથ,
રોજ સવારે નીકળી પડતી સુખને ભરવા બાથ !
ઘૂમતી ચારેકોર એવી કે જાણે રમતી રાસ,
સૂઈ જા મારી લાડકડી, આજ માંડી મળી છે હાશ !’

*

‘ખુદનો ઉઘાડ અને ખુદનો ઉપાડ લઈ ખુદમાંથી ખુદને ઊગાડતાં,
લાલ-પીળા રંગ નથી, પોતીકી ગંધ નથી તોય અમે જીવને જીવાડતાં;
કૂણાં ને ઉઘાડા અંગઅંગ સાચવવા કાંટાના પહેરણિયા પહેરિયાં,
બાઈ, અમે આડેધડ ઊગેલા ચેરિયાં.’

*

‘ચાંદો-સૂરજ ઓરી જીવતર રળવા બેઠાં,
અમરત માડી ધાન વધેલું દળવા બેઠાં.
ખોબા જેવું ખેતર ને ખેતરમાં કૂબો...
તળિયે પૂગ્યું તેલ, દીવડો આરે ઊભો...
કપૂર જેવી જાત લઈ ઝળહળવા બેઠાં

અમરત માડી ધાન વધેલું દળવા બેઠાં.’

*

‘થોરની માથે ખરતા પીળા પાંદડાને જોઈ ફાળ પડી કે હાય... આનાથી કેમ જીવાશે ?
પાંચમે ઘરે ઠાંમડા ધોતી, જીવલી ડોશી જોઈને થ્યુ કે હાશ... એનાથી આમ જીવાશે ?’

આટલાં ઉદાહરણ પર્યાપ્ત છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રણયભાવની અભિવ્યક્તિ વિશ્વભરની ઊર્મિકવિતાનો મોટો ભાગ રોકે છે. અહીં પણ તેનું પ્રમાણ અધઝાઝેરું છે. મિલન-વિરહ જેવા મુખ્ય આવિર્ભાવો ઉપરાંત નાની નાની પ્રિયકર ચેષ્ટાઓ કે ઉપાલંબ, તુલના અને વડછડ પ્રકારના પ્રેમોન્માદજન્ય ઉદ્દગારો અહીં સહજ વિલસે છે. તેમ કરવામાં પંખીનાં પ્રતીકો કવયિત્રીને ઘણાં ખપ લાગ્યાં છે. તાજપભર્યા કલ્પનો અને લયના મરોડદાર વારાફેરા આવા ભાવોની ઉત્કટતાનો સુપેરે પરિચય કરાવે છે. અહીં સમાવિષ્ટ ગીતોની ભાષાની સહજ ગતિમાં વ્યંજિત થતી ભાવાત્મકતા ભાવકના અનુભવમાં તરત રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. થોડાં ઉદાહરણ તેના સમર્થનમાં પણ જોઈએ :

‘એક હાંક પાડીને ધમધમતો કીધો આ
એકલતા ઓઢેલો ફૂબો,
દાસીને રાણી બનાવી દે પળમાં આ
એવો છે અલગારી સૂબો,’
હું તો મૃણાલ સમી કેડચે પાતલડી ને એ તો માલવપતિ મુંજ.’

*

‘એકલપંડે કાપે દખનાં ઝાડવાં,
લેખ લખેલા કેમ કરીને ફાડવા ?
કેમ કરે રે કાળ કટારી મ્યાન, પંખી એકલું,
ચારે ફરતાં વાદળાં, આંધી ને તોફાન, પંખી એકલું.’

*

‘કમખાના મોરલે બેસી ટંકાણો ને પાલવની ગાંઠે બંધાણો
કે સાયબો એલચીનો દાણો !’

*

‘સોય સરીખો ઝીણો ચટકો, ફાંસ સમુકેં વાગ્યું’તું,
‘ખમ્મા’ બોલી જાતેજાતે ઘાબાજરિયું બાંધ્યું’તું;
જીવણજી તબિયત પૂછે તંચ જીવવા જેવું લાગે રે...’

*

‘એવો અકોણો કે કાંઠે બેઠી’તી તો લલચાવી લઈ ગ્યો રે તાણી,
ધસમસતા ભરડામાં એવી ભીંસી કે પછી હાથપગ પાણી રે પાણી’

*

‘શમણાંઓ વેચતો જાગે છે રાતભર મારામાં બહુરૂપી ફેરિયો,

લેતી-દેતીમાં નથી ભીનું સંકેલતો ને જાગવાનું સમજાવે વેરિયો;
વરસોવરસથી મારામાં બંધાયું જુલ્મી દરોગાનું થાણું,
બાઈ... મારું કાચી નીંદરડીનું નાણું.'

ભાષા પાસેથી કામ લેવાની કવયિત્રી પાસે આવડત છે. 'હિમલી રાત્યે' કાવ્યની આ પંક્તિઓની ભાષા અનુભવનો સીધો જ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. જુઓ :

‘દાંત વગાડે ડાકલી, નાચે દાઢી, નાચે ચામડી, નાચે કોડ રુંવાડાં,
પંડ્યમાં પેસી ટાઢનો ભોરિંગ ફેણ ચડાવી નાંખતો અંગેઅંગ ફૂંકાડા;
આભલું હેઠે ઊતરી ઓલ્યા તાપણાના ગુણ ગાય રે એવી હિમલી રાત્યું...
કાગળ માથે ચીતરેલી કાંઈ નદિયું થીજી જાય રે એવી હિમલી રાત્યું...’

તો, આ પંક્તિઓમાં રચાતો દૃશ્ય-શ્રાવ્ય અનુભવનો ગોફ પણ આકર્ષક છે :

‘આ દૃશ્ય તારા એકદંડિયા મોલે ઢળતી રાત... રાણા
ઓ દૃશ્ય તારા ગઢની રાંગે ચીબરી માંડે વાત... રાણા
આ દૃશ્ય ચાંદાની ઘંટીમાં ભરભર ભુકકો જાત... રાણા
ઓ દૃશ્ય... ઓલી સાંઢણિયું તારાં કાચાં-કોરાં સપનાં વીણી ખાય... કે તારી પોટ્યું
હાલી જાય,
રાણા રે તારી માંડ કરીને કોળાયેલી મોલાતું કરમાય... કે તારી પોઠ્યું હાલી જાય.’

પ્રારંભે કહ્યું તેમ આ કવયિત્રી પાસે પ્રતિભાનું બળ છે. એક સર્જકમાં હોવી જોઈતી સંવેદનશીલતા તો ભરપૂર છે. અલંકારણો, કલ્પનો અને ભાષાની પ્રયુક્તિઓનું પણ ખાસ્સું કૌશલ છે. લયનું વૈવિધ્ય તો કોઈને પણ ઝટ નજરે ચડે તેવું છે. પણ તીવ્ર ભાવાવેગને તેઓ ક્યારેક સંકોરી શકતાં નથી તેથી કોઈકોઈવાર શૈલીદાસ્ય પ્રવેશે છે અને ભાષાપોતને નિર્બળ બનાવે છે. કોઈ શબ્દ ક્યારેક તેના પૌર્વાપર્ય સંદર્ભમાં આગતુક લાગે તેવું પણ બને છે, તો ષષ્ટી વિભક્તિના પ્રત્યયોની બહુલતા કવયિત્રીની એકવિધ ભાસતી આ પ્રયુક્તિને ક્યારેક મુખર કરી દે છે. આ પ્રત્યયોનો પ્રયોગ યથાસ્થાને યોગ્ય લાગે. પરંતુ એકસાથે આ કાવ્યો વાંચીએ ત્યારે તે, કાવ્યપ્રયુક્તિ કરતાં એક અતિ વપરાશમાં લીધેલાં ઉપકરણ જેવું વધુ લાગવા સંભવ છે. આ સંગ્રહના કાવ્યોમાં પ્રયોજાયેલા ષષ્ટી વિભક્તિના પ્રત્યયોની શબ્દાવલિની એક નોંધ અહીં મૂકું :

હોંકારાની ડેલી / ભણકારાની ભીડ / સ્મરણોનાં ટાબરિયાં / જીવતરની કુંજ /
સુનકારાની ભૂખ / કલરવના ઓડકાર / સુખનાં બગાસાં / અત્તરની પોઠ / અટકળનાં
બીજ / શ્વાસોના ધણ / શ્રદ્ધાની ડાળખી / સગપણની સાંજ / સમજણની શેરી / એકલતાની
ભીંત / પ્રીતલડીનું પાતર / મૃગજળનાં બી / મૂંઝારાની દેગ / યાદોનાં ટોળાં / પડધાની
લ્હાણી / દખનાં ઝાડવાં / હૃદયની ડાળ / સ્મરણોનું ધાડું / હૃદયની ડાળ / સગપણના
સરવાળા / ઉજાગરાની શેરી / ખાલીપાની ડેલી / જળની પાંખે / ડૂમાના દીવા / ચુધીની
ભીંત / પીડાનાં જાળાં / અજવાળાની પાંખો / પાંપણની ખડકી / કાળની તલવાર્યું /
ઝુરાપાનાં ફૂલો / અંજળની ટોકરી / અટકળની માટી / પગરવની ડમરી / સમણાંનાં તીડ
/ જીવતરનો પાક / ઈચ્છાયુંના ગારા / ઝળઝળિયાંની મોસમ / લેખણનું ગામ / કાગળની

ગોફણ / ચાંદાની ઘંટી / ઘટનાની કૂચી / તાળાનાં તાળવાં / સમજણની શરણાયું / શ્રદ્ધાની ગાંઠયું / અલખનો થંભ / સમજણના તેલ-ધૂપ / ઘેનનું હટાણું / વાયકનો દરિયો વગેરે -

ગેયતા ગીતકવિતાનું અનિવાર્ય લક્ષણ નથી. પણ આ કાવ્યોની ભાષા જાણે સંગીતસાપેક્ષ હોય તેવી લાગે છે. શબ્દનું પોતાનું સંગીત અહીં એટલું પ્રબળ છે કે અગાયક પણ તેને ગાવા લલચાય. અવનવા લય-ઢાળ પણ આ ગીતોની ગેયતાને પુષ્ટ કરે છે. શબ્દને શ્રુતિમાં સચવાઈ શકે તેવો બનાવવાની કળા બધા પાસે હોતી નથી. આ કવયિત્રી એ દિશામાં ઘણાં આગળ છે તેમ કહેવું જોઈએ.

તેઓ ગૃહિણીની મુદ્રાથી એમનામાં રહેલી કવયિત્રીને ઓળખાવે છે. ગૃહિણી કવિતા ન કરી શકે તેવું તો નથી હોતું. ગૃહધર્મ અને કવિકર્મ બંને અલગ બાબત છે. સ્ત્રી હોવું કે ગૃહિણી હોવું કવિ હોવામાં નડતર ન બની શકે. તેથી હું તો નિરપેક્ષ રીતે એમની કવિતાને એક સ્ત્રીની કે એક ગૃહિણીની રચનાઓ લેખે નહીં પણ એક સર્જકની કવિતા લેખે જોવાનું જ પસંદ કરું. કવિતામાંથી અનુભવાતા ભાવને કોઈ જાતિ નથી હોતી તે સત્ય સમજવું આવશ્યક છે. કોઈની કવિતાના પ્રભાવમાં આવી ન જવાય તેની ખેવના રાખ્યાનો નિર્દેશ પણ કવયિત્રી કરે છે. પણ પ્રભાવમુક્ત તો કોઈ હોતું નથી. ભાષા પોતે જ પારકી હોય છે અને દરેકે તેને પોતાની બનાવવાની હોય છે. પૂર્વવર્તી સર્જનને આત્મસાત્ કરીએ તો જ તેને ઓળંગી શકાય. પરંપરાનો ટેકો લીધા વગરની કવિતા ટકાઉ નથી નીવડતી. વ્યાસ બધું લખી જ ગયા છે છતાં આપણે લખીએ છીએ તે એમણે લખેલું આપણી રીતે લખવા માટે. નહીં કે કશું નવું લખવા માટે.

સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતાના પરિદેશ્યમાં અત્યારે તો પારુલ ખખ્ખરની આ વિલક્ષણ ગીતરચનાઓનો ભાવોન્મેષી કરિયાવર ધ્યાનાકર્ષક બને જ છે, પણ આવનારા સમયમાંયે તે પોતાની મોહિની ટકાવી રાખશે તેમ કહેવું સર્વથા ઉચિત લાગે છે.

ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થનાર પારુલ ખખ્ખરના કાવ્યસંગ્રહ 'કરિયાવરમાં કાગળ'નો પ્રસ્તાવના-લેખ

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

દિલદારની દિવ્ય મહેફીલ : સંકલન : વીરેન્દ્ર રાવલ, ૨૦૧૩, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૮૦. પગદંડીનો પંથી : ડૉ. પુરુષોત્તમ મેવાડા, ૨૦૨૦, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૪૨, રૂ. ૨૫૦. નિકોબાર પ્રથમ વાર : મનીષ શાહ, ૨૦૧૮, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૯, રૂ. ૧૫૦.

નિરંજન ભગત અને ‘પિતા’

શૈલેશ પારેખ

નિરંજન નરહરિ ભગતની દસ વર્ષની વયે તેમના પિતાનો ગૃહત્યાગ—આ અત્યંત ક્રુણ ઘટનાનો નિરંજન ભગતે પોતે એકથી વધારે વાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેના કારણે અલોપ થઈ ગયેલા તેમના ‘શૈશવના લીલા સ્વર્ગ’ને તેઓ હંમેશાં યાદ કરતા હતા અને એમ પણ કહેતા કે ‘કવિતામાં હું શૈશવ શોધું છું.’ તેમણે પોતાના જીવનની ઘણીબધી વિગતો લખી છે પણ તેમાં પારિવારિક સ્મરણોની ભાવુક અભિવ્યક્તિ ક્યારેય જોવા નથી મળતી. પિતા અને પિતાના ગૃહત્યાગ વિશે તેઓ લખે છે :

‘પિતાજી વારંવાર ડાકોર, અંબાજી અને મુંબઈ જાય ત્યારે મને ચારઆઠ આના કે રૂપિયો બે રૂપિયા આપે. એમાંથી શાળાની સામે પુસ્તકોની દુકાન હતી ત્યાંથી એકાદ પુસ્તક તો ખરીદ્યું જ હોય.. માતાપિતા પાસેથી ઝાઝો ધનસંપત્તિનો વારસો તો પામ્યો નથી. પણ મારો ઉગ્ર મિજાજ અને ઊંચો અવાજ એ પિતાનો વારસો છે અને મારા શબ્દોના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર અને અક્ષરોના સુંદર મરોડ એ માતાનો વારસો છે. વળી મારામાં હૃદયનું અને બુદ્ધિનું જે કંઈ બળ હશે, જે કંઈ સહનશીલતા અને સ્વમાનશીલતા હશે તે પણ અનુક્રમે માતાપિતાનો વારસો છે.... ૧૯૩૬માં પિતાએ ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. મારા જન્મ પછી મારા કુટુંબની અને મારા જીવનની આ સૌથી ક્રુણ ઘટના હતી... પિતાએ ગૃહત્યાગ કર્યો ત્યારે મારું દસ વરસનું વય. ત્યારથી જેમ કવિતામાં હું શૈશવ શોધું છું તેમ જીવનમાં હું પિતા શોધું છું. આજ લગી પિતા ક્યાં છે એ વિશે કોઈને કંઈ જ ખબર નથી.’
ઉપરોક્ત અવતરણ ‘સ્વાધ્યાયલોક-૮’માંથી ૧૯૮૪માં લખેલાં ‘પંખી ના જાણે’ નામના લેખમાંથી લીધેલું છે.

અહીં આપણે ‘પિતાની શોધ’ની વાત કરવી છે. પારિવારિક સંદર્ભે થતી ‘પિતા’ની વાતમાં અને જીવનમાં મળતી ‘પિતાની મૂર્તિ’—ફાધર ફિગર—માં સામ્ય જરૂર હોઈ શકે પણ બેની વચ્ચે ભેદ પણ ઘણો હોઈ શકે છે. સામ્ય ભૌતિક ગુણ-દોષનું હોય છે અને ભેદ માનસિક ભૂમિકાનો હોય છે. પિતાના અભાવમાં ઉછરેલાં સંતાનોનાં જીવનમાં જ્યારે એવી પ્રભાવશાળી વ્યક્તિનો ગાઢ સંપર્ક થાય જેના વ્યક્તિત્વને તે સન્માનપૂર્વક, અહોભાવથી પોતાના માનસપટ ઉપર સંસ્થાપન કરી શકે ત્યારે તેવી વ્યક્તિમાં તેને પિતાની મૂર્તિની ઝાંખી જોવા મળે છે.

નિરંજન ભગતના ૯૨ વર્ષના દીર્ઘ આયુષ્યમાં અનેક સંબંધો આવ્યા અને તે વિશે તેમણે વિવિધ લેખોમાં વાત કરી છે અન તેવા લેખો ‘સ્વાધ્યાયલોક’ના ૮ ભાગમાં તેમ જ ‘સાહિત્યચર્ચા’માં સમાવવામાં આવ્યા છે. વયમાં અને સાહિત્યના ક્ષેત્રે તેમના વડીલ

કહેવાય તેવી ઘણી વ્યક્તિઓ સાથે તે સંપર્કમાં આવ્યા હતા. રામનારાયણ પાઠક તેમના અધ્યાપક તેમ જ સહ-અધ્યાપક હતા અને તેમની સાથે એકાધિક વાર સંસર્ગમાં પણ આવ્યા હતા. તેમની સાથેનો સંબંધ અંગત સ્તરે ન પહોંચી શક્યો તેનું તેમને દુઃખ હતું. ઝીણાભાઈ દેસાઈ સાથે તે ૧૫ વર્ષની કુમળી વયે સંપર્કમાં આવ્યા હતા અને જીવનમાં એકાધિક વાર તેમનું વાત્સલ્ય પામ્યા હતા.^૧ વિરલ મિત્રયુગ્મ સુન્દરમ્ એ ઉમાશંકર પૈકી સુન્દરમ્ સાથેનો તેમનો સંબંધ આત્મીયતાના સ્તરે પહોંચ્યો ન હતો એમ લાગે છે અને સુન્દરમ્ના ‘કવિમિત્ર’ ઉમાશંકરને તેઓ ‘કવિમિત્ર’ કહે છે.^૨ તેમની કાવ્યસૃષ્ટિ તેમ જ ઉપરોક્ત ગદ્યસાહિત્ય જોતાં લાગે છે કે તેમના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે આવેલી ત્રણ વ્યક્તિઓને તેમણે ‘પિતા’ સાથે સાંકળી લીધી છે.

***

તેમનું પહેલું પુસ્તક, ‘છંદોલય’, ૧૯૪૮માં પ્રગટ થયેલું. તે ‘બહેન અને બાપુજીને’ અર્પણ કર્યું હતું. પુસ્તકનાં પચાસેક કાવ્યોમાં અંતિમ બે કાવ્યો અન્ય કાવ્યો કરતાં વિષય, ભાવ તેમ જ અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ જુદાં તરી આવે તેવાં છે. અંતિમ કાવ્યમાં – ‘સંસ્મૃતિ’, જે સ્વાતંત્ર્યના પહેલા જન્મદિવસે, ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૮ના દિવસે, લખાયેલું – દેશપ્રેમનો નિઃશ્વાસ સંભળાય છે. તેના આગળના કાવ્યની આજે વાત કરવી છે. પહેલાં આખું કાવ્ય જોઈએ :

પિતા –

પિતા, મરણનેય તેં પરમ મિત્ર માન્યો હતો !
તને જીવન જ્યાહરે પુનિત પૂર્ણ લાગ્યું ન’તું,
તદા સતત મૃત્યુનું શરણ તેં ન માગ્યું હતું ?
પિતા, મરણનેય તેં જીવનમંત્ર જાણ્યો હતો !

તને પ્રબલ એક આશ હતી એ જ કે : ‘છો મરું,
પરંતુ નિજ દેહનાં જ બસ પંચ તે ભૂતને
કરું નહિ સુધન્ય, કિન્તુ મુજ આત્મના ઋતને
કરું પ્રગટ, વિશ્વના સકલ રોમરોમે ધરું !’

અને કરુણ અંતના જીવનની બની એ વ્યથા !
પરંતુ પ્રિય મૃત્યુએ સદય થૈ મિટાવી, પિતા,
જલાવી તવ દેહનાં સકલ બંધનોની ચિતા !
– અમે નિજ કલંકની શીટ મિટાવશું રે કથા ?

નહીં, ઘટમહીં તને કદીય તે ન જાલ્યો જતો,
વિરાટમય તું ભલે અભયમુક્ત ચાલ્યો જતો ! ૧૨-૨-૧૯૪૮

૧. જુઓ ‘સ્વાધ્યાયલોક – ૬ : ગુજરાતી સાહિત્ય: ઉત્તરાર્ધ’, વિવિધ લેખો, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૮૭
૨. જુઓ ‘સ્વાધ્યાયલોક – ૭ : બલવન્તરાય, ન્હાનાલાલ, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર’, વિવિધ લેખો, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૮૭.

શીર્ષક વાંચતાં લાગે કે આ કાવ્ય તો તેમના પિતા વિશે જ હશે. જેમ જેમ કાવ્ય વાંચતા જઈએ તેમ તેમ એમ લાગ્યા કરે કે આપણે તેમના પિતા વિશે ઘણું ઓછું જાણીએ છીએ. તેઓ ઉચ્ચ આદર્શો ધરાવનાર વ્યક્તિ હશે જેમણે જીવનમાં એકથી વધારે વાર પોતાનાં મૂલ્યો સાથે સમાધાન કરવાને બદલે પોતાનું જીવન હોડમાં મૂક્યું હશે. પણ કાવ્યની અંતિમ ત્રણ પંક્તિ વાંચતાં થયું કે અહીં કોઈ સંદર્ભ મળતો નથી. ગૃહત્યાગને ‘કરુણ અંત’ ગણીએ તોપણ ‘નિજ કલંકની... કથા’ની વાત બંધબેસતી નથી લાગતી. પિતાના ગૃહત્યાગને પરિવારની કલંકકથા તો ન જ કહી શક્ય ! વળી પિતાને ‘વિરાટ’ સ્વરૂપે જોતા નિરંજન ભગતની કલ્પના પણ કરવી અનુચિત કહેવાય.

જો આ કાવ્ય નરહરિ ભગત માટે નથી લખાયું તો કોના વિશે હોઈ શકે ? તેનો પહેલો નિર્દેશ અંતે અપાયેલી તારીખમાં મળે છે. ૧૨મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮. કોઈ પણ ભારતવાસીને તરત ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ યાદ આવે. અને પછી આખું કાવ્ય જાણે જીવંત થઈ ઊઠે છે. એકેએક શબ્દ, પંક્તિ—બધું જ સમજાઈ જાય છે. ‘કરુણ અંત’, ‘નિજનું કલંક’, ‘વિરાટમય’, ‘અભયમુક્ત’ ઇત્યાદિ શબ્દો અને શબ્દસમૂહો પોતાના સાચા અર્થમાં સામે આવી જાય છે. ૧૯૫૦ના ડિસેમ્બર માસના ‘સંસ્કૃતિ’ના અંકમાં ‘છંદોલય’ની સમીક્ષા કરતાં ઉમાશંકર જોશી પણ લખે છે :

‘...છેલ્લી ઠીક ઠીક લાંબી કૃતિમાં આપણા સ્વાતંત્ર્યદિને જાગતાં સ્મરણ-સ્પંદન ઝિલાયાં છે, તેની આગલી કૃતિ રાષ્ટ્રપિતાના અંત વિષે છે,...

કાવ્યનું શીર્ષક ‘પિતા-’ને બદલે ‘રાષ્ટ્રપિતા-’ રાખ્યું હોત તો ? તો આ કાવ્ય આખા દેશનું થઈ ગયું હોત. તો આ કાવ્ય માત્ર નિરંજન ભગતનું ન રહ્યું હોત. નિરંજન ભગતને એ કબૂલ ન હતું. આમ તો તેઓ કહેતા હતા કે એક વખત કવિ કાવ્ય લખીને છપાવે પછી તે કાવ્ય વાચકનું બની જાય છે, તેના ઉપર કવિનો કોઈ હક રહેતો નથી. પણ અહીં તેમને, નિરંજન ભગતને, તે મંજૂર નથી કારણ કે આ કાવ્ય દ્વારા તેઓ ગાંધીજીને પોતાની અંગત અંજલિ આપે છે. તેથી આ કાવ્ય સાથે તેમને પોતાને સદાકાળ જોડાયેલા રહેવું છે.

કિશોર નિરંજન ભગતના માનસ ઉપર ગાંધીજીના આદર્શોની અને કાર્યક્રમોની ઊંડી અસર હતી. સ્વાધ્યાયલોક-૮માં સમાવેલા અને ૧૯૮૦માં લખેલા એક લેખ, ‘દામુભાઈ — એક વાતાવરણ’માં તેઓ જણાવે છે તેમ, તેઓ ખાદી પહેરતા અને ઘરે કાંતતા. ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બર માસમાં મિત્રો સાથે ત્રણ દિવસ માટે કોંગ્રેસ કારોબારીની બારડોલીમાં ભરાયેલી બેઠકમાં ગયેલા. ત્યાં ત્રણે દિવસ ગાંધીજીની સાંજની પ્રાર્થનામાં પણ ગયા હતા. ૧૯૪૨માં સરઘસમાં ઘરે કહ્યા વિના જોડાયા હતા અને જમણા હાથનું હાડકું ભાંગીને આવ્યા હતા. પારિવારિક જવાબદારીને કારણે સત્યાગ્રહનો આગ્રહ આટલેથી જ અટકાવીને ‘કુટુંબપ્રેમ એ જ રાષ્ટ્રપ્રેમ’^૩ એમ માની લીધું હતું. ગાંધીજીની આત્મકથામાં વાંચ્યું કે દરેક ભારતીય માટે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તેથી શાળામાં ફેન્ચ લીધું હોવા છતાં પાલડીમાં રહેતા સ્વામી ભગવાદાચાર્ય પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ

૩. જુઓ ઉપરોક્ત ‘પંખી ના જાણે’

કર્ચો. શિક્ષણ પણ દેશસેવાનો ભાગ જ છે એવી ગાંધીજીની માન્યતા જ તેમના અધ્યાપક બનવાના નિર્ણયનો પ્રેરણાસ્ત્રોત હતો.^૪

ગાંધીજી અને નિરંજન ભગતનો સંબંધ પરોક્ષ હતો અને એકતરફી હતો જેથી તે ઊર્મિશૂન્ય હતો. પોતાની કિશોર વયે જેમના ચીંધેલા માર્ગને તે અનુસર્યા હતા અને જે સમગ્ર રાષ્ટ્રના માનસપટ ઉપર છવાઈ ગયેલા, તે રાષ્ટ્રપિતાના કરુણ અંત પછી કવિ તેમને અંજલિ આપતાં તેમને પોતાના પિતા કહીને સન્માને છે. પિતાનો ગૃહત્યાગ અને તેને અનુસરતી કવિના જીવનની એકલતા અને ‘પિતાની શોધ’ સાથે આ કાવ્યને કે તેના શીર્ષકને કોઈ જ સંબંધ નથી.

***

દૃઢી એપ્રિલ, ૧૯૪૮ના દિવસે નિરંજન ભગત પહેલી વાર મુંબઈમાં બલવન્તરાય ઠાકોરને મળ્યા – ‘સ-ભય’ મળ્યા. તે સમયે બલ્લુકાકાની વય એંસીની અને નિરંજનભાઈ ત્રેવીસના. ત્યારથી શરૂ થયેલા આ સંબંધને ‘મૈત્રી’ તરીકે સ્વીકારતાં નિરંજન ભગત ક્ષોભ અને સંકોચ અનુભવતા હોય તેમ બલવન્તરાયને ‘મુરબ્બી મિત્ર’ કહીને લખે છે :

‘અમારી વચ્ચે જે સંબંધ હતો એને મૈત્રી સિવાય બીજું કોઈ નામ આપી શકાય નહિ. એમને મિત્ર કહેવાનું બળ પણ એમણે જ મને આપ્યું છે. એમાં એમની મોટાઈ છે, એમની ઉદારતા છે, એમના હૃદયની વિશાળતા છે. હું એમના પ્રેમને, કહો કે વાત્સલ્યને વશ છું.’^૫

ત્યાર પછીનાં બે-અઢી વર્ષમાં નિરંજન ભગત અને બલ્લુકાકા પરસ્પરના ગાઠ પરિચયમાં આવ્યા. તે સમયે નિરંજન ભગત રહે અમદાવાદમાં અને બલ્લુકાકા મુંબઈમાં, પણ કોલેજની શિયાળાની અને ઉનાળાની રજાઓ નિરંજનભાઈ મુંબઈમાં ગાળતા. ત્યારે આરંભે અવારનવાર અને આખરે રોજ બંને મળતા અને જાતભાતના વિષયોની વાતો અને ચર્ચા કરતા. આ વાતોનાં રસપ્રદ વર્ણન માટે જિજ્ઞાસુનું ધ્યાન, ‘સ્વાધ્યાયલોક-૭’ના બે લેખો – ‘બલ્લુકાકા’ અને ‘બલ્લુકાકા-સ્મરણો’ તરફ દોરવું ઘટે.

આ પ્રત્યક્ષ અને પરસ્પર સંબંધ જે ઊર્મિસભર હતો, તેને વિશે ‘વાત્સલ્યવશ’ નિરંજન ભગત શું કહે છે તે જોઈએ :

‘...૧૯૫૧ના મેની ૧૬મીએ [નિરંજન ભગતના જન્મદિવસના બે દિવસ પહેલાં] એમણે મને એમની છબી ‘સ્નેહી ભાઈ નિરંજન ભગતને બ. મુંબઈ ૧૬-૫-૫૧ આનો સમય ૧૯૩૪ પહેલાં સ્થળ વડોદરા’ એટલું એમના હસ્તાક્ષરમાં છબીની નીચે લખીને ભેટ આપી હતી. તે જ સાંજે એક સોનેટ રચાયું હતું તે મેં એમને મેની ૧૮મીએ એક સરસ મોટા ડ્રોઈંગ પેપર પર ‘બલ્લુકાકાને (છબિની ભેટ-પ્રસંગે એક અંગત અર્પણ) મુંબઈ ૧૬-૫-૧૯૫૧’ શીર્ષક સાથે લખીને ભેટ આપ્યું હતું.’

૪. ધીરુ પરીખ, કવિ નિરંજન ભગત, ‘કુમાર’, ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

૫. નિરંજન ભગત, ‘સ્વાધ્યાયલોક – ૭ : બલવન્તરાય, ન્હાનાલાલ, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર’, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૮૭, પા. ૧૨૩, ‘બલ્લુકાકા-સ્મરણો’માં.

બલ્લુકાકાને — છબિની ભેટ પ્રસંગે અંગત અર્પણ

પિતામહ તમે અને શિશુક હું કલાસૃષ્ટિમાં,
તમે વિજયવંત ત્યાં મજલને વિરામે સર્યા,
ધર્યા સુદેઢ પાય, બે જ ડગ માંડ મેં તો ભર્યા,
છતાંય મુજને લલ્હો મુજ સુભાગ્ય કે દૈષ્ટિમાં.
કિશોર વયમાં મને પ્રથમ કાવ્યદીક્ષા મળી
સખા-સુહૃદ-મિત્ર પાસ મુજ મુગ્ધ છંદોલયે,
'સભાન સઘળી કળા છ, કવિતાય.' એ આ વયે
હવે જ તમ પાસ બુદ્ધિ-વિતરંત શિક્ષા મળી.
મળે અવર ભેટ આજ તનની વળી આ છવિ.
ભૂલ્યા કવિ, દિયો શું છેક બસ વસ્તુ આ નશ્વર ?
ભૂલ્યા ? ન, મનનીય કિન્તુ 'ભણકાર'માં અક્ષર
સમસ્ત ગુજરાતને કર ધરી; ન ભૂલ્યા કવિ !
પ્રતીક મમતા તણું, હૃદયનું, ગણું ભેટ આ;
ધરું વિનય સાથ હુંય મુજ કેંક, સોનેટ આ.

બ્યાસીએ પહોંચવા આવેલા બુરુર્ગ બલવન્તરાય, પચીસે પહોંચતા નિરંજનને જન્મદિવસ નિમિત્તે (સંભવતઃ) પોતાની છબી સહજ ભાવે ભેટ આપે અને તે જ દિવસે સાંજે એક સોનેટ 'રચાઈ' જાય — સમગ્ર પ્રસંગમાં અંતરંગ ઊર્મિઓની છોળ ઊછળે છે. આવી 'પિતામહ' સમી પ્રતિભા સાથેના બીજા બે પ્રસંગો જોઈએ.

'૧૯૫૧ના ઉનાળાની લાંબી રજાઓ પૂરી થતી હતી. અમદાવાદ આવવાના દિવસને આગલે દિવસે બલ્લુકાકાની વિદાય લીધી. મેં કહ્યું, 'બલ્લુકાકા... કાલે... તમને મળી ન શકું તો મનમાં એનું દુઃખ રહી જાય. એટલે આજે જ 'આવજો' કરું છું.' પળમાં આનો અર્થ પામી ગયા. લાંબા ઊંડા મૌનમાં ચાલ્યા ગયા. એમાંથી પાછા આવીને એમણે ઋજુકોમળ અવાજે પૂછ્યું. 'મને અહીં ક્યાંય કામ ન મળે ?' ગદ્ગદ અવાજમાં સહેજ કંપ હતો. પળમાં આનો અર્થ હું પામી ગયો...'

બીજા પ્રસંગમાં એક અર્થપૂર્ણ પત્ર છે :

'સ્નેહી ભાઈ શ્રી નિરંજન

આશરે અક્ટોબર ૧૦મીથી મહિનાની રજા ક્યાં ગાળવી તે નક્કી ના કર્યું હોય તો અહીં આવો... વળતી ટપાલે જ નક્કી કરી જણાવી શકો તો સારું.

૬-૧૦-૫૧

બલવંત કલ્યાણરાય ઠાકોર'

૧૯૫૨ના જાન્યુઆરી માસની બીજી તારીખે બલ્લુકાકાનું અવસાન થયું હતું. ઉપરના બે પ્રસંગોના વર્ણનની પંક્તિઓમાં અવ્યક્ત રહેતો પણ પંક્તિઓની વચ્ચે વંચાતો વિશાદ આ સંબંધને નવા જ દૈષ્ટિકોણથી જુએ છે.

નિરંજન ભગત બલ્લુકાકા માટે કહે છે :

‘બલ્લુકાકા ગુજરાતીઓમાં ગ્રીક હતા. એમનું બુદ્ધિગ્રાહ્ય સત્યદર્શન અને બુદ્ધિજન્ય સૌન્દર્યદર્શન ભારતીય પરંપરામાં છે એથી સવિશેષપણે ગ્રીક પરંપરામાં છે... એમની સમગ્ર અસ્તિત્વ રહસ્ય છે એમનું બુદ્ધિપ્રાધાન્ય. એ નાસ્તિક ન હતા. તો પ્રચલિત અર્થમાં આસ્તિક પણ ન હતા. સમતોલ શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન દ્વારા, સ-પ્રમાણ ઈતિહાસ અને સંશોધન દ્વારા સમુત્કાંતિમાં બુદ્ધિગ્રાહ્ય હોય એ જ સત્ય ને એ જ ઈશ્વર. એ વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિના અજ્ઞેયવાદી હતા...’

આ જ શબ્દો નિરંજન ભગતને માટે વાપરી ન શકાય ? બલ્લુકાકા સાથેની તેમની અલ્પજીવી ‘મૈત્રી’માં તેમને ‘પિતા’ મળ્યા કે નહીં, તે તો તેમણે નથી જણાવ્યું પણ જે ‘વાત્સલ્ય’થી, ‘પિતામહે’ જન્મદિવસ નિમિત્તે હસ્તાક્ષર-અંકિત છબી ભેટ આપી, અન્ય પ્રસંગે, ‘ગદ્ગદ’ કંઠે ‘આવજો’ કહ્યું અને સત્વરે મુંબઈ આવવાનું નક્કી કરવા કહ્યું, તે જોતાં એમ લાગે છે કે બલ્લુકાકાને તેમનો માનસપુત્ર અવશ્ય મળ્યો હતો.

***

નિરંજન ભગત ૧૯૪૪માં એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં વિદ્યાર્થી તરીકે જોડાયા ત્યારે ત્યાં શિક્ષણ આપતા ત્રણ ઉત્તમ અધ્યાપકોનાં નામ તેઓ નોંધે છે : સંતપ્રસાદ ભટ્ટ, અનુપરામ ભટ્ટ અને રામનારાયણ પાઠક. એક એસ. આર. ભટ્ટ તરીકે ઓળખાતા, બીજા એ. જી. ભટ્ટ તરીકે અને ત્રીજા, પાઠકસાહેબ તરીકે. ૧૯૫૦માં તેઓ જ્યારે એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા ત્યારે પાઠકસાહેબ ત્યાં ન હતા પણ બીજા બંને ત્યાં જ હતા.

૧૯૫૦થી ૧૯૫૩ સુધી નિરંજન ભગત અને એસ. આર. ભટ્ટ, બંને એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં. ત્યાર બાદ ૧૯૫૬ સુધી બંને લો કોલેજના આર્ટ્સ સેક્શનમાં અધ્યાપક. ૧૯૫૬માં બંને નવી જ ખૂલેલી બી. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ ફોર વિમેનમાં જોડાયા — એસ. આર. ભટ્ટ આચાર્ય તરીકે અને નિરંજન ભગત અધ્યાપક તરીકે. ભટ્ટસાહેબ ૧૯૮૨માં નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી બી. ડી. આર્ટ્સ કોલેજના આચાર્યપદે રહ્યા. ૧૯૫૮ પછી નિરંજન ભગત અન્ય કોલેજમાં જોડાયા હતા. આમ ૧૯૫૦થી ૧૯૫૮ સુધી બંને એક જ કોલેજમાં અધ્યાપન કરાવતા. પણ તેમનો અંગત સંબંધ ૧૯૮૪ સુધી — એસ. આર. ભટ્ટના અવસાન સુધી અકબંધ રહ્યો હતો.

૧૯૪૪થી ૧૯૮૪ — ચાલીસ વર્ષના આ પ્રત્યક્ષ અને પરસ્પરના સંબંધને નિરંજન ભગત પોતાની નિવૃત્તિની પૂર્વ સંધ્યાએ સૌથી પહેલો યાદ કરે છે અને કહે છે,

‘...ભટ્ટસાહેબ સાથે મારે ચાલીસ વર્ષનો અંગત આત્મીય સંબંધ. મારા જીવનમાં એમનું માત્ર અધ્યાપક કે સહ-અધ્યાપક તરીકે જ નહિ પણ મિત્ર, મુરબ્બી અને મોટાભાઈ તરીકે સ્થાન—કહો કે પિતાતુલ્ય સ્થાન... શિક્ષણ અને સાહિત્ય વિશેની મારી જે કંઈ સજ્જતા હતી તે વધુ સજીવ થાય, મારી જે કંઈ સર્જકતા હતી તે વધુ સતેજ થાય એવી એમની પ્રેરણા. માત્ર શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સર્જકતામાં જ નહિ પણ જીવનમાં પણ અનેક સુખદુઃખના પ્રસંગે પણ એમની પ્રેરણા... વરસોનાં વરસો લગી કલાકોના કલાકો એમની સાથે હર્યોફર્યો છું. મારે અને એમને પરસ્પર

થયું છે એટલું પ્રત્યેકને અન્ય કોઈ મનુષ્ય સાથે વિચાર અને વાણીનું આદાનપ્રદાન થયું નથી. છતાં ક્યારેક એ બાજુમાં જ બેઠા હોય અને લાગે કે જાણે કરોડો માઈલ દૂર છે. એમણે કદી અંગદત દુઃખ કે મૂઝવણ વિશે મારી સાથે કોઈ વાત કરી નથી... મારા અંગત અનુભવમાં મેં આવો માણસ જોયો-જાણ્યો નથી.. આ એકાંત-એકલતા વિશે [તેમણે કહ્યું હતું] કે જીવન અને મૃત્યુને જીરવવામાં, ધર્મ અને અધ્યાત્મનું જીવન જીવવામાં એમને આ એકાંત અને એકલતાની સૌથી વધુ સહાય હતી. ભટ્ટસાહેબની શેક્સપિયર-ભક્તિનું રહસ્ય છે બન્ને વચ્ચે આ કરુણા અને આ એકાંત એકલતાનું સામ્ય.’^૬

૧૯૬૪માં શેક્સપિયરની ૪૦૦મી જન્મજયંતી પ્રસંગે ભટ્ટસાહેબે શેક્સપિયર ઉપર એક ગ્રંથ લખ્યો હતો, જેનું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ૧૯૭૦માં પ્રકાશન કર્યું હતું. ગુજરાતી ભાષાનાં ‘ઘરેણાં’ સમા આશરે ૨૨૫ પાનાંના આ ગ્રંથની હસ્તપ્રત નિરંજન ભગતે લખી હતી. ભટ્ટસાહેબ અવારનવાર કલાક બે કલાક લખાવે અને ભગતસાહેબ લખે — સવા વરસની જહેમતના અંતે તૈયાર થયેલો કોલરિજની રોમેન્ટિક પરંપરાનો આ ગ્રંથ તે સમયે શેક્સપિયર ઉપરનો એકમાત્ર ગુજરાતી ગ્રંથ હતો અને કદાચ આજે પણ એ ગ્રંથ અદ્વિતીય હોય તો તેને માટે આશ્ચર્ય થવું ન જોઈએ.

નિરંજન ભગતની ૧૮ વર્ષની વયે શરૂ થયેલા આ સંબંધનો તેમની ૫૮ વર્ષની વયે થયેલા સંતપ્રસાદ ભટ્ટના અવસાનથી અંત આવ્યો. અત્યંત ચીવટપૂર્વક શબ્દોનો ઉપયોગ કરનારા નિરંજન ભગત માત્ર ભટ્ટસાહેબ માટે ‘પિતાતુલ્ય’ વિશેષણ વાપરે છે અને તેમને અંજલિ આપતાં અંતે કહે છે,

‘ભટ્ટસાહેબનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ એમના અવાજમાં વ્યક્ત થતું હતું. એમની સંપૂર્ણ પ્રતિભા એમના અવાજમાં પ્રગટ થતી હતી. ભટ્ટસાહેબ એટલે અવાજ, અશમ્ય અને અદમ્ય અવાજ, અસ્ખલિત અને અવિરત અવાજ, અરધી સદીનો જીવતજાગતો અવાજ, અમદાવાદના અંતરાત્માનો અવાજ. આજે ક્યાં છે એ અવાજ ! સહેજ સૂનું લાગે છે. હવે ભટ્ટસાહેબનું મૌન, અનંત મૌન ! કેવું અસહ્ય લાગે છે ! ભટ્ટસાહેબ અને મૌન એ એક મહાન વિરોધાભાસ છે. ભટ્ટસાહેબનું મૌન એ વિધિની વક્તા જ નહિ, વિધિનું ચાપલ્ય છે...’

ભટ્ટસાહેબ માટેના આ જ શબ્દો તેમના ‘પુત્રતુલ્ય’ ભગતસાહેબ માટે પણ ન વાપરી શકાય ?

***

૯૨ વર્ષના દીર્ઘ આયુષ્ય દરમિયાન ભગતસાહેબને પિતાતુલ્ય માનનારા અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાવ્યાસંગીઓ મળી આવે એમાં શંકાને સ્થાન નથી. પણ પારિવારિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ સંબંધ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવા જેવો છે. કમનસીબે, તેમણે પોતે આ અંગે એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી એટલે હવે જે વાત થશે તેને માટે સંદર્ભ સ્વરૂપે માત્ર શ્રુતિકથા જ રહેશે.

૬. ‘હું સમરું એસ.આર.’, (૧૯૮૬), સ્વાધ્યાયલોક — ૮, ઉપર મુજબ, પા. ૫૫-૬૪

(અહીં એક આડવાત નોંધવાની લાલચ રોકી નથી શકતો. પ્રથમ ચાલીસ વર્ષની અનેક વિગતોનો વિવિધ લેખોમાં ઉલ્લેખ કરનાર અને અંતિમ વર્ષો સુધી વાતવાતમાં કોઈ ને કોઈ પ્રસંગ ટાંકનાર નિરંજન ભગતને પોતાની ચાલીસ વર્ષની વય પછીની કોઈ પણ અંગત વિગત શબ્દોમાં નોંધી નથી ! ભટ્ટસાહેબ માટે ૧૯૬૩/૬૪માં કરેલું ‘ગણેશકાર્ય’ કદાચ છેલ્લો શબ્દાંકિત પ્રસંગ હશે. કારણ અંગે અનુમાન કરવું મુશ્કેલ છે પણ તેમના ‘એંશીમે’ કાવ્યની પંક્તિઓ યાદ આવે છે :

ચાલીસ વર્ષ થયાં ત્યાં
 ઘરના કબાટમાં ને ટેબલમાં,
 પેટીમાં ને પટારામાં
 ને છાજલીમાં ને માળિયામાં
 જે કેં હતું
 કામનું ને નકામનું—
 ચિઠ્ઠીઓ, ચબરખીઓ,
 કાપલીઓ, કાગળિયાં,
 પત્રો, નોંધો,
 કવિતાની હસ્તપ્રતો સુધ્યાં—
 બધું અગ્નિને અર્પણ કર્યું હતું
 ને અતીતનું તર્પણ કર્યું હતું.)

ઉપરોક્ત ‘પંખી ના જાણે’માં તેમણે પોતાના પરિવારની બે કરુણ ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે — એક તેમના જન્મ પૂર્વેની, તેમના કાકાના અવસાનની અને બીજી, તેમની દસ વર્ષની વયે, પિતાના ગૃહત્યાગની. ત્રીજી આટલી જ કરુણ ગણાય તેવી ઘટના તેમની ૪૫ વર્ષની વયે થયેલા (૧૯૭૧માં) તેમના સૌથી નાના ભાઈ, અજીતના ૩૭ વર્ષની વયે થયેલા અકાળ અવસાનની. અર્થશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત અજીત ભગત આટલી નાની વયે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મેળવી ચૂક્યા હતા અને વર્લ્ડ બેંક જેવા સર્વોચ્ચ સંસ્થાનમાં સેવા આપી રહ્યા હતા. પિતાના ગૃહત્યાગ સમયે માત્ર બે વર્ષના અજીત ભગતને માટે તેમનાથી આઠ વર્ષ મોટા નિરંજન ભગત એક છત્ર સમાન હોઈ શકે તેમ માનવામાં ખાસ ખોટા પડવાનો ભય નથી. ૧૯૫૦માં કમાતા થયા પછી બીજા સાત વર્ષ સુધી ભાઈઓને ભણાવવાની અને અન્ય પારિવારિક જીવનનિર્વાહની જવાબદારી નિરંજન ભગતે સંભાળી હતી. આવા તેજસ્વી નાના ભાઈ વિશે વાત કરતા નિરંજનભાઈના અવાજમાં જે ઉમળકો સંભળાય અને હાવભાવમાં જે વહાલ ઊભરાય તે જ તેમના વાત્સલ્યની ચાડી ખાય કારણ કે તેમની શાબ્દિક અભિવ્યક્તિ તો તટસ્થ એ સંયમશીલ જ રહેતી હોય. અજીત ભગતનું અવસાન અમેરિકામાં થયું હતું. જે દિવસે તેમના અવસાનના સમાચાર નિરંજનભાઈને મળ્યા તે જ દિવસે અનાયાસે પ્રફુલ્લભાઈ અનુભાઈ^૭ નિરંજનભાઈને મળવા જઈ ચડ્યા હતા. તે દિવસે જોયેલો નિરંજનભાઈનો વિષાદપૂર્ણ

૭. પ્રફુલ્લ અનુભાઈ, (૧૯૩૮-), ઉદ્યોગપતિ, મેનેજમેન્ટ કન્સલ્ટન્ટ, ૧૯૬૩થી નિરંજન ભગતના પરમ મિત્ર

ચહેરો આજે, લગભગ ૫૦ વર્ષે, પણ પ્રફુલ્લભાઈની આંખ સામે આવે છે. પ્રફુલ્લભાઈ જણાવે છે કે તે વિશાદગ્રસ્ત ચહેરામાં તેમને વહાલસોયા પુત્રને ગુમાવી બેઠેલા પિતાની મુખાકૃતિ નજર આવતી હતી. નિરંજનભાઈ તે દિવસે હતા તેટલા લાગણીસભર જવલ્લે જ જોયા હોવાનું પ્રફુલ્લભાઈને યાદ છે. તેમના વચેટ ભાઈના અમેરિકાસ્થિત પુત્ર, સંદીપ ભગત, નિરંજનભાઈને પોતાના ધ્રુવતારક સમાન ગણે છે. તેમના પ્રતિ પણ નિરંજનભાઈનું વાત્સલ્ય તેમના શબ્દોની વચ્ચે સાંભળી શકાતું હતું.

પિતાના ગૃહત્યાગથી શૈશવનું લીલું સ્વર્ગ ગુમાવી બેસનાર અને આજીવન એકાંત અને એકલતા અનુભવનાર નિરંજન ભગતે ક્યારેય પિતા પ્રતિ કટુતા કે દ્વેષની લાગણી, સ્પષ્ટ કે ગર્ભિત રીતે વ્યક્ત નથી કરી તેનું શ્રેય તેમની પોતાની પ્રકૃતિને, કવિતાને તેમ જ તેમનાં માતા, મેનાબહેનને આપવું ઘટે. નિરંજન ભગતને પિતાશૂન્ય જીવનમાં કવિતાને માર્ગે ચાલતાં પિતાતુલ્ય સંબંધોનો સથવારો સાંપડ્યો તેમ જ અંગત પરિવારના અભાવે બૃહદ પરિવારમાં તેમ જ વિશાળ વિદ્યાર્થીજગતમાં તેમણે અનેક યુવાનોને પિતાતુલ્ય માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપ્યાં. તેમના મૂળ પ્રેરણાસ્ત્રોત રવીન્દ્રનાથરચિત અને નિરંજન ભગતને અત્યંત પ્રિય આ પંક્તિઓ યાદ આવે છે :

આછે દુઃખ, આછે મૃત્યુ, વિરહદહન લાગે,

દુઃખ છે, મૃત્યુ છે, વિરહનો દાહ લાગે છે,

તબુઓ શાંતિ, તબુ આનંદ, તબુ અનંત જાગે.

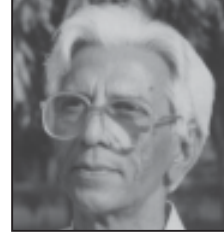
તોય શાંતિ, આનંદ, અનંત જાગ્યા કરે છે.

નોંધ

‘પરબ’ માટેની સામગ્રી તંત્રીના ઘરના સરનામે નહીં, પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સરનામે મોકલવા વિનંતી.

‘આંખોમાં ચૈત્રી મધ્યાહ્નની ઉદાસી’ આંજવાની અભીપ્સા રાખનાર પુરુરાજ જોશીનો જન્મ સાક્ષરભૂમિ નરિયાદમાં ૧૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૮ના રોજ થયો હતો. પ્રારંભિક શિક્ષણ એમણે નરિયાદમાં લીધું અને ૧૯૫૭માં મૅટ્રિક થયા. ૧૯૬૧માં સ્નાતક થયા. વિષય હતો ગુજરાતી. એ જ વિષય સાથે ૧૯૬૩માં એમ.એ.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૬૧થી ૧૯૬૬નાં વર્ષો દરમિયાન વડતાલ, પીજ અને નરિયાદમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું અને ૧૯૬૬માં ગુજરાત રાજ્યના માહિતી ખાતામાં સહ તંત્રી તરીકે સેવા આપી. વળી એમને પ્રિય શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૯૭૪-૭૫ના વર્ષમાં બાલાશિનોરની કોલેજમાં અધ્યાપક થયા અને ૧૯૭૫માં સાવલીની કોલેજમાં જોડાયા અને નિવૃત્તિ સુધી સાવલીમાં જ રહ્યા. સાવલી એમનું કર્મક્ષેત્ર બન્યું. છેલ્લા શ્વાસ પછ ત્યાં જ લીધા. ૧૨ ડિસેમ્બર ૨૦૨૦ના રોજ પુરુરાજ જોશીની જીવનલીલા સંકેલાઈ ગઈ.

પુરુરાજ જોશીએ આજીવન શિક્ષણકાર્ય કર્યું અને સાહિત્યનો વ્યાસંગ કર્યો, એક બાજુ એમણે શિષ્ટસાહિત્યનું સેવન કર્યું અને આધુનિક - અનુ-આધુનિકના પ્રવાહનો પ્રભાવ પણ ઝીલ્યો. ‘પરંપરિત અને સમકાલીન’ વિવેચનસંગ્રહ એની સાહેદી પૂરે છે. વીતેલી સદીના આઠમા દાયકામાં એમની શબ્દસાધના પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત થઈ. ‘નક્ષત્ર’ કાવ્યસંગ્રહ ૧૯૭૯માં પ્રસિદ્ધ થયો તે પૂર્વે ‘સોનેરી માછલીઓનો સળવળાટ’ (૧૯૭૧) નામક વાર્તાસંગ્રહ પ્રકાશિત થયો હતો. એ જ વર્ષમાં ‘મનનાં મેઘધનુષ’ નવલકથા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તો ચાર વર્ષ બાદ ૧૯૭૫ ‘હૈયાં તરસે સરવર તીર’ નવલકથા પ્રકટ થઈ હતી. વાર્તાસંગ્રહ ‘માયાવિની’ ૧૯૮૪માં પ્રસિદ્ધ થયો. ‘ઝુરાપો’ નવલકથા ૧૯૯૦માં પ્રકટ થઈ. કથાસાહિત્યમાં એમની ગતિ ચીલાચાલુ કથાના સર્જનની નહોતી. એમને કશુંક નવતર કરવાની અભીપ્સા હતી. પ્રયોગ એમની રુચિ હતી. પ્રતીકનો સાર્થ વિનિયોગ પુરુરાજ જોશી કરી શકતા. વાસ્તવ - અતિ વાસ્તવ - કંઈક અરુચિકર લાગે તેવું વાસ્તવ - પીડા આપે તેવું વાસ્તવ વ્યક્ત કરવાનું એમનું વલણ કૃતિને કલાત્મક રૂપ આપવાના ઓજાર સમ છે. નવલકથા કે ટૂંકી વાર્તામાં પુરુરાજ જોશીએ પાત્રોને પ્રતીક્ષાના ટાપુ પર બેસાડ્યા છે. કોઈને કોઈકની પ્રતીક્ષા છે, શોધ છે. જે અપૂર્ણ રહી છે. એ અપૂર્ણતા જ કૃતિને કલાકૃતિ બનાવે છે. આ પુરુરાજની પ્રયુક્તિ છે. એમાં એ સફળ પણ રહ્યા છે.

કવિતામાં પુરુરાજ જોશીએ પોતાની અનુભૂતિની સૌમ્ય અભિવ્યક્તિ કરી છે. કાવ્ય વેદનાસભર હોવા છતાં એમાં એક પ્રકારનું કોમળત્વ પમાય છે. ગીતોમાં આ કવિની અભિવ્યક્તિ કલ્પનોથી રળિયાત થઈ છે. એમનું એક ગીત છે ‘અરીસાએ ચકલીને

સંભળાવેલું ગીત.’ એમાં વિયોગની સૂક્ષ્મ અભિવ્યક્તિ મનભર છે. જુઓ;

‘હ્લેરતાં’તાં લીલાંછમ વન જ્યહીં રોજ,
આજ એકાદી ફૂંપળ ના મ્હોરતી;
દંશ્યો તો ખરી ગયાં ક્યારનાંયે
ચકલી ખાલીપો કાયનો કાં કોરતી?’

પુરુરાજ જોશીની ગઝલોમાં રીતિનું કોઈ નાવીન્ય નથી પરન્તુ લાગણી ઘૂંટાઈ-
ગળાઈને અવશ્ય આવે છે. જેમકે,

‘સાગરના સ્પર્શ આડે ફક્ત એક શ્વાસ છે
સોનેરી મત્સ્ય છું અને રણમાં નિવાસ છે.’

અઠાંદસ રચનાઓમાં કવિનું ભાવવિશ્વ નોખું છે. અરૂઢ શબ્દલયથી નાજુક ભાવચિત્રો પુરુરાજ જોશી અંકિત કરી શકે છે. પૂરી સમજ ને અભિવ્યક્તિની ફાવટ હોવા છતાં પુરુરાજનું સત્ત્વ-તત્ત્વ પ્રકટ ન થયું એ એમના જીવનની tragedy કહેવાય. હા, જીવનનું સત્ય પામવા સાવલીના સ્વામીના અંતેવાસી રહ્યા ને ‘જિજ્ઞાસુની ડાયરી’ જેવું વિશિષ્ટ પ્રકાશન આપ્યું. સોળ વર્ષના સાંનિધ્યની મહત્ત્વની પળોનું આલેખન એમાં છે. એમાંથી સ્વામીનું ચરિત્ર પમાય છે તો પુરુરાજના મનની વાત પણ ઉલ્લેખાઈ છે. એમાં આત્માના ઉદ્દગારો છે ને અધ્યાત્મમાર્ગની દિશા પ્રાપ્ત થાય છે. સહજ રીતે બધી વાત પુરુરાજ જોશીએ નોંધી છે. એનું ગદ્ય ક્યારેક એક કવિનું ગદ્ય હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે તો ક્યારેક કથાલેખકનો પરિચય આપે છે તો વળી ચરિત્રકાર પુરુરાજ તો હાજર જ છે. ‘નિવેદન’માં પુરુરાજ જોશીએ નોંધ્યું છે : ‘વર્ષોના અંતરાલ પછી, એક જૂન, ૧૯૭૫માં પ્રારબ્ધ મને સાવલી લઈ આવ્યું. સાવલીમાં મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મને કથામૃત સદૃશ વાતાવરણ મળ્યું. .... સાવલીમાં જીવનનો એક નવો અધ્યાય શરૂ થયો. અનુભવના એક જુદા જ, અપરિચિત પ્રદેશની ભાળ મળી.’ કેવળ અંગત આનન્દ માટે લખાયેલી આ ડાયરી સાહિત્યનું એક મહત્ત્વનું પુસ્તક બન્યું એ પુરુરાજની સિદ્ધિ. યશવંત શુક્લને આ ડાયરીમાં ‘એક મરમી સંતની અનુભવસૃષ્ટિ’ના દર્શન થયા છે. અનેક પાત્રો, અનેક પ્રસંગો કશાય ભાષા-આભૂષણ વગર રજૂ થયાં છે.

પુરુરાજ જોશીએ સંયત રીતે વિવેચના કરી છે. ‘સાક્ષાત’, ‘આસંગ’ અને ‘પરંપરિત અને સમકાલીન’ એ ત્રણ એમના વિવેચન સંગ્રહો છે. એમની વિવેચના એક સર્જકની વિવેચના છે તેથી સવિશેષ આસ્વાદ્ય છે. એમના અભિપ્રાયો સ્પષ્ટ છે. એમની કૃતિને માણવાની સજ્જતા ને સહૃદયતા એક સાહિત્યરસિકની હતી.

પુરુરાજ જોશીએ રમણલાલ જોશી સાથે ‘ગોવર્ધનપ્રતિભા’નું સંપાદન કર્યું છે. ‘સાસુજીના ભાવ અને ભીંજવે રે’ એમનું વિશિષ્ટ સંપાદન છે. ૨૦૦૮ની ગુજરાતી ‘કવિતાચયન’નું એમણે સંપાદન કર્યું છે તેમાં એમની કાવ્યરુચિ પમાય છે. સુનિલ ગંગોપાધ્યાયની નવલકથાનો ‘કાળી સડક સફેદ મકાન’ નામે અનુવાદ કર્યો છે.

પુરુરાજ જોશીએ એકાધિક સ્વરૂપમાં કામ કર્યું છે અને પૂરી સમજ-નિષ્ઠાથી શબ્દનું સેવન કર્યું છે. આજે એમની ચિરવિદ્યાયથી ગુજરાતી સાહિત્યને એક અચ્છા અભ્યાસીની ખોટ પડી છે. □

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્યશ્રીઓ,
સાદર નમસ્તે.

આપ સૌને આમ તો રુબરુ મળવાની ઈચ્છા થઈ છે પરંતુ હમણાં તત્કાલ તો એ શક્ય નથી. કોરોના મહામારીએ આપણને માનસિક, આર્થિક એમ ઘણી રીતે થકવી દીધા છે. આપણાં ઘણાં સ્નેહીઓથી આપણો વિરહ કરાવ્યો છે. પરમચેતનાને પ્રાર્થુ છું હવે આપણે સૌ ઊજળા સમયમાં રહીએ. ઈશ્વરકૃપા સૌ પર વરસતી રહે. રૂબરૂ થવાના સમયને જલદી સાકાર કરવાની અપેક્ષા સાથે આજે તમને એક-બે વાત જણાઉં છું.

એક, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આજીવન સભ્યોની યાદી સુધારવાનું કામ હાથ ધર્યું છે. આ યાદી સુધારણા કાર્યમાં પરિષદને તમારા સહકારની ખાસ જરૂર છે. ‘પરબ’ના આ અંકમાં આજીવન સભ્યોની વિગતનું ફોર્મ આપ્યું છે. પ્રસ્તુત ફોર્મમાં માગ્યા પ્રમાણેની વિગતો ભરીને ફોર્મ પરિષદના સરનામે મોકલી આપવા વિનંતી છે.

કામની વ્યવસ્થા માટે તા. ૩૧-૩-૨૦૨૧ સુધીમાં ફોર્મ કાર્યાલયને મળે એ રીતે મોકલી આપશો. એ પછી આવેલા ફોર્મ ગણનામાં લેવાશે નહીં.

સુધારેલી યાદીમાં જે નામ હશે તેમને જ પરિષદની ચૂંટણીમાં મતાધિકાર મળશે અને આજીવન સભ્યને મળતા અન્ય હક પણ મળતા રહેશે.

બીજું, પરિષદ ભવનમાંથી ગુજરાતી સાહિત્ય કોશના ત્રણ ભાગ પ્રકાશિત થયા હતા જે અભ્યાસીઓને બહુ જ ઉપયોગી બન્યા છે. પ્રથમ ભાગ મધ્યકાળ ઈ.સ. ૧૧૫૦ થી ઈ.સ. ૧૮૫૦ના સમયગાળામાં થયેલા સર્જકો અને એમની રચનાઓ વિશે છે. બીજો ભાગ અર્વાચીનકાળ ઈ.સ. ૧૮૫૦થી ઈ.સ. ૧૯૫૦ સુધીમાં થયેલા સર્જકો અને તેમની રચનાઓને રજૂ કરે છે જ્યારે ત્રીજો ભાગ સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ વિશેનો છે જેમાં સાહિત્યના સ્વરૂપો અને વિભાવનાઓ વિશે લાઘવમાં સામગ્રી આપવામાં આવી છે. આ ગ્રંથો હવે બલાસ થયા છે, પરંતુ અભ્યાસીઓમાં માંગ સતત રહી છે. આ કોશગ્રંથોની શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિઓનું કામ શરૂ કર્યું છે.

બહુ થોડા સમયમાં આ ગ્રંથો માટે આગોતરા ગ્રાહકોની એક જાહેરાત ‘પરબ’માં થશે. સૌ અભ્યાસીઓને એનો લાભ લેવા વિનંતી છે. આ કોશગ્રંથો ગુજરાતીના ઘરમાં હોય એ માતૃબાષાની સેવા કર્યા જેવું છે.

ત્રીજું, શબ્દનો સંઘાત કરનારા આપ સૌ દેશ-વિદેશમાં રહો છો પણ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય અને એનું જતન કરનારી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે આપ જાગૃત

છો એની મને પ્રતીતિ છે. જ્યારે જ્યારે ગુજરાતી ભાષા કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આપ સૌનો સાથ માગ્યો ત્યારે ત્યારે આપ સૌ સાથે થઈ ગયા છો. કારણ પરિષદ આપણી સૌની સહિયારી સંસ્થા છે. આજથી થોડા વર્ષો પહેલા પરિષદે આર્થિક સહાયની ટહેલ નાખી ત્યારે તમે સૌ દોડી આવ્યા હતા. આજે પરિષદને આપના એ સહકારની જરૂર છે. આપ સૌ મિત્રોએ આજીવન સભ્ય બન્યા પછી પરિષદના કાર્યવાહકો પર વિશ્વાસ મૂક્યો છે આ વિશ્વાસનું પાલન થતું આપ સૌએ અનુભવ્યું પણ છે.

મહામારીને કારણે અને વ્યાજ દરની રકમ ઘટી જવાને કારણે જે સખાવતો પરિષદને મળી છે એમાંથી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ કરવી કપરી બની છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પરિષદે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષા માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરી છે. પ્રજાની નજીક જવા માટેના પણ ઉપક્રમ રચ્યા છે. તેજસ્વી પ્રમુખો-મંત્રીઓ અને તંત્રીઓની ઊજળી પરંપરાના ખભા પર આપણી પરિષદ સ્થિર અને મક્કમતાથી ચાલી રહી છે. પરિષદનું મસમોદું સુંદર મકાન છે જે સાબરમતી નદીના કિનારે સરસ્વતીમાતાની સ્તુતિ કરતું આપણે સૌએ અનુભવ્યું છે. સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓની સાથે એ મકાનનું પણ આપણે જતન કરવાનું છે. સાથે દુર્લભ પુસ્તકોનો ભંડાર ધરાવતું, વળી જેમાં રા.વિ. પાઠક, ધીરુભાઈ પરીખ, નિરંજન ભગત જેવા વિદ્વાનોના ગ્રંથાલયો ભેટરૂપે મળ્યા છે એવું ‘ચીમનલાલ મંગળદાસ’ ગ્રંથાલય પણ છે.

પરિષદની સઘળી પ્રવૃત્તિમાં સહાયક બનનારો નીવ ક્વી ઈટ જેવો પરિષદનો દસ માણસનો મજાનો સ્ટાફ પણ છે. પરિષદનું મકાન, ભાષા-સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ, ગ્રંથાલય અને પરિષદના કર્મબદ્ધ કર્મચારીઓ આ બધાંને લીલાછમ રાખવા માટે પરિષદ એના વહાલા આજીવન સભ્યોને આર્થિક સહાયમાં સહયોગી બનવા સાદર વિનંતી કરે છે.

પરિષદના આર્થિક પરિબળને સહાયક થવા તા. ૪-૧-૨૧ના રોજ મળેલી કારોબારી સમિતિએ આજીવન / સંસ્થા સભ્ય બનવા માટે અહીં દર્શાવ્યા પ્રમાણેની ફી લેવાનું નક્કી કર્યું છે. જેનો અમલ તા. ૧-૪-૨૦૨૧થી થશે.

આજીવન સભ્ય   રૂ. ૩,૦૦૦/-

સંસ્થાસભ્ય   રૂ. ૫,૦૦૦/-

જાદુ થયો ! મિત્રો, પરિષદના પુણ્ય તપે છે. મારી વાત બે મિત્રો સાંભળી ગયા. એક મિત્રએ નામ જાહેર ન કરવાની શરતે ૫૧,૦૦૦/-નો ચેક મોકલાવ્યો અને ૨૦૨૧થી ૨૩ના કારોબારી સભ્ય શ્રી દીપક મહેતાએ ૨૫,૦૦૦/-નો ચેક આપ્યો, બન્નેને પરિષદના સાદર વંદન.

ચોથું, આજીવનસભ્યમિત્રો, તમારા સહકારથી ચૂંટાએલા નવા મંત્રીમંડળે પરિષદની પ્રવૃત્તિઓની જવાબદારી સંભાળી લીધી છે. કોષાધ્યક્ષ પરિષદના આર્થિક પાસાને સમૃદ્ધ કરવા વિવિધ યોજનાઓ કરી રહ્યા છે. સરકારે કોરોના સંદર્ભે કરેલા નિયમોને અધીન રહીને ગ્રંથાલયમંત્રીએ ‘ચિમનલાલ મંગળદાસ’ ગ્રંથાલયને વાયકો માટે ખુલ્લું કર્યું છે. તો પ્રસારમંત્રીશ્રીએ પરિષદ પ્રવૃત્તિઓને વિસ્તાર કરવાના ગણેશ કર્યા છે. પ્રકાશનમંત્રી

પ્રકાશન સંદર્ભે ગતિમાન બન્યા છે. સ્વાધ્યાયપીઠમંત્રીએ વિવિધ સ્વાધ્યાયપીઠ માટે યોગ્ય તજજ્ઞની શોધ આદરી છે. વિકાસમંત્રીશ્રીએ પરિષદની આર્થિક બાજુને જીવંત રાખવા પરિષદના આજીવન સભ્યોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન આરંભી દીધો છે. માનનીય પ્રમુખશ્રી અમારા સાથી બની અમને સૌને અમારી પ્રવૃત્તિઓમાં સહાયક બને છે.

સાથીઓ આપ સૌની શુભકામનાઓ પરિષદ સાથે છે જ અને રહેશે.

આપનો સહકાર પરિષદની સંજીવની.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં મળેલ દાનની વિગત

(૧) એક સદ્ગૃહસ્થ તરફથી	૫૧,૦૦૦/-
(૨) દીપક મહેતા (કા.સ.) - મુંબઈ	૨૫,૦૦૦/-

‘પરબ’ અપીલ પેટે મળેલ દાન

(૧) યજ્ઞેશ દવે - રાજકોટ	૧,૫૦૦/-

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

આપણા વતનમાં આપણું રાજ : ઈશ્વર પરમાર, બીજી ૨૦૨૦, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૨ + ૮૪, રૂ. ૧૨૦. ત્રણ અઠવાડિયા અમેરિકામાં : રતિલાલ બોરીસાગર, ૨૦૧૯, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૮ + ૨૩૨, રૂ. ૨૫૦. લોકવિશેષ : દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, ૨૦૧૯, સી/પ, તેજલ એપાર્ટમેન્ટ, પ્રતાપનગર રોડ, વડોદરા, ૮+૮૮, રૂ. ૯૫. મંથન : દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, ૨૦૨૦, દિશા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૨૦. સોનાની નદીની શોધ : ડૉ. આઈ. કે. વીજળીવાળા, ૨૦૧૯, કલ્લોલ બાળકોનું ક્લિનીક, ડૉક્ટર હાઉસ, કાળાનાળા, ભાવનગર-૧, પૃ ૧૪૧, રૂ. ૧૧૦. ધર્મ : પરબ ભટ્ટ, ૨૦૨૦, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૭૫. બ્લેક બોક્સ : પરબ ભટ્ટ, ૨૦૨૦, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૦૦, રૂ. ૨૨૫.

આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ

સંકલન અને પ્રસ્તુતિ : પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રકાર : મંગેશ નારાયણરાવ કાલે

(જન્મ : ૧૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૬૬, પિંપાલે, ઔરંગાબાદ, મહારાષ્ટ્ર)

આવરણ ચિત્રનું શીર્ષક : ન કહેવાયેલી પુરાકથા શ્રેણીનું એક ચિત્ર

(The Unspoken Myth)

માધ્યમ : કાગળ પર પેન, સ્યાહી અને એકેલિક

માપ : ૩૬ × ૨૪ ઈંચ • વર્ષ : ૨૦૧૭

મંગેશ નારાયણરાવ કાલે દસમા દાયકામાં ઉભરેલો મરાઠી ભાષાનો નોખો કવિ-અવાજ છે. એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ૨૦૦૧માં આવ્યો અને તાજેતરમાં પૂર્વ પ્રકાશિત ત્રણ કાવ્યસંગ્રહોની નવી આવૃત્તિ અને પાંચમા નવતર કાવ્યસંગ્રહ ‘માયાવીયે તહરીર’ (૨૦૨૦)-નું પ્રકાશન થયું છે. મુદ્રણસજ્જ અને છપાઈની રીતે પણ ચારે પુસ્તકો બેનમૂન થયા છે. સાહિત્ય અને કળાને વરેલાં અનિયતકાલિક સામયિક ‘ખેળ’ના તેઓ સ્થાપક અને સંપાદક છે. પ્રયોગશીલ સાહિત્ય અને દૃશ્યકળાને લગતી સામગ્રી સામયિકનો વિશેષ છે. મરાઠીમાં પ્રકાશિત થયેલાં લઘુ સામયિકોની દૃશ્યસંસ્કૃતિ પર એમનો અભ્યાસ પ્રકાશિત થયો છે.

છેક ચાળીસની ઉમરે ચીતરવાનું શરૂ કરનાર આ કવિ-ચિત્રકાર લખે છે : ‘મૂળે તો હું કવિ છું... ક્યારે ય વિચારેલું નહીં કે ચિત્રકાર થઈશ પણ કદાચ અવચેતનમાં છાનું એક સ્વપ્નું સેવાયું હશે વ્યવસાયિક ચિત્રકાર થવાનું. આરંભે ઘણો ખચકાટ રહેતો. એક વખત લલિત કલા અકાદેમી, દિલ્લીમાં એક ચિત્રપ્રદર્શન જોવા જઈ ચડ્યોને તણાખો પડ્યો. ચિત્રકાર થવાનું મને ઘેલું લાગ્યું.’ કવિ તરીકે અનેક પુરસ્કારોથી સન્માનિત આ ચિત્રકારના અનેક ચિત્રપ્રદર્શનો યોજાયાં છે અને ધ્યાનાર્હ નીવડ્યાં છે.

આવરણચિત્ર અનસ્પોકન મિથ-શ્રેણીમાંથી છે. કળાવિવેચક વિશ્રામ ગુપ્તે એમાં શૈવ દર્શન જુએ છે. તેઓ લખે છે : ‘શૈવ-દર્શનતી પ્રેરાયેલી આ શ્રેણી છે. શૈવપરંપરાનું એક કળાકાર તરીકે તેઓ પોતિર્કું અર્થઘટન કરે છે. મનુષ્ય અને પ્રાણી વચ્ચેની ભેદરેખાઓ શિવના સ્વરૂપમાં એકરૂપ થાય છે.’ એ રૂએ આ ચિત્રમાં પણ મનુષ્ય અને પ્રાણીના સ્વરૂપો એકમેકમાં ભળતાં જોઈ શકાય છે. પુરાકથાઓ અને ઇતિહાસ સાથે ઘનિષ્ઠ લગાવ ધરાવતા આ ચિત્રકારના ચિત્રોમાં કથાઓ અને કલ્પનોનું સ્વરૂપાંતર સવિશેષ જોવા મળે છે. સાંપ્રત સંદર્ભે એમનું નવેસરથી સંગોપન નવતર ઈંગિતો તરફ આપણને

દોરે છે. વ્યાપક ફલક પર અને ખૂબ બારીકાઈથી આકારોને રેખાયિત કરતા આ ચિત્રકાર દર્શક માટે ઘડીક થોભવાનું અને જીણી નજરે નીરખવાનું નિમિત્ત પૂરું પાડે છે.

શ્વેત-શ્યામ વર્ણોમાં આકારાયેલું આ ચિત્ર છે. અશ્વ અને મનુષ્યના સાયુજ્યને નાભીનાળના સંબંધે એકમેકમાં એકરૂપ થયેલાં ચિત્રકારે દર્શાવ્યા છે. પૂર્ણ ચંદ્રની રાત્રી છે અને તકનિક સમયના ઉપકરણોમાં જકડાયેલાં મનુષ્ય અને અશ્વ જાણે કોક એક અવિરામ પ્રવાસે છે.

આ નોંધ છપાવામાં છે ત્યારે કાવ્યસંગ્રહ ‘માયાવીયે તહરીર’ને કેશવસૂત પુરસ્કાર જાહેર થયાના સમાચાર છે. કવિ-ચિત્રકારને અભિનંદન.

સરનામું : મંગેશ નારાયણરાવ કાલે, ૧૫/૮ આનંમયી હાઉસિંગ સોસાયટી, એરંદવાના, કર્વે રોડ, પૂના-૪૧૧ ૦૦૪. ઈમેઇલ-mangeshnarayanrao@gmail.com મો. ૯૭૬૬૫૯૪૧૪૫

ભૂલ સુધાર

જાન્યુઆરી ૨૦૨૧ ‘પરબ’ પૃ. ૫૨ ઉપર આખું વાક્ય આમ છે : ‘વાર્તા કહોને-’માં ચંપા પોતાનું બ્લાઉઝ ખોલી નાખીને તેનો ઘા ઈન્દુભાઈ ઉપર કરે - એમાં દેખાતી અશ્લીલતા પાછળ જે શ્લીલ અને સ્પૃહણીય ચેતનાપ્રવાહ છે, તેને સુ.જો. ઉજાગર કરવા માગે છે. સુરેશ જોષીમાં સાવ નવો અભિગમ છે તે આ દૃષ્ટિએ.

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

આ અંકના લેખકો

અઝીઝ ટંકારવી	: એ/૨૦, બાગે નવાબ ફ્લેટ્સ, શાહેઆલમ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
આકાશ ઠક્કર	: aakashthakkar2211@gmail.com
આનંદિતા રૈયાણી	: ananditacliyu@gmail.com
કાન્તિ પટેલ	: ૫૨, જુહુ નિસાગર-૨, ગુલમહોર રોડ, નં. ૧. સુજય હોસ્પિટલ સામે, વિલે પાર્લે (વે) મુંબઈ-૪૦૦૦૫૬
કીર્તિદા શાહ	: ૧ એ.ડી. સી. બેન્ક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
ચંદ્રકાન્ત શેઠ	: બી/૯, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	: ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
જશવંત લ. દેસાઈ	: ૨, લક્ષ્મી એપાર્ટમેન્ટ, નવયુગ કોલેજ સામે, સુરત-૩૯૫૦૦૯
પીયૂષ ઠક્કર	: ૯૦૩, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓઢવપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩
પ્રકાશ ન. શાહ	: 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, પો. ઓ. પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
પ્રફુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
પ્રભુદાસ પટેલ	: અધ્યક્ષ ગુજરાતી વિભાગ, બી. સી. શાહ આર્ટ્સ કોલેજ, વડાલી-૩૮૩૨૩૫
મનીષ પરમાર	: મુ. વાવડી (ગઢ), પો. ધરોઈ કોલોની-૩૮૪૩૬૦, જિ. મહેસાણા
મનોહર ત્રિવેદી	: ૨૦, શિવહરિ રો-હાઉસ, ગ્લોરિના વેલી સામે, કનકપુર હાઉસિંગ રોડ, સચિન, જિ. સુરત-૩૯૪૨૩૦
રવીન્દ્ર પારેખ	: ૧, યુનિયનધારા, મોઢી બંગલા, અઠવાલાઈન્સ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
રેખા જોશી	: આર/૪૦૩, આરોહી કેસ્ટ, ગાલાજીમખાના, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
Varsha Das	: 2176, Park View Apts. B/2, Vasant Kunj, New Delhi-110070
વિજય પંડ્યા	: ૧૧/એ, ન્યૂ રંગસાગર સોસાયટી, સરકારી ટ્યૂબવેલ ખાંચો, બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
વિનોદ જોશી	: 'પ્રયાગ', ૩૨, શ્વેતકમલ સોસાયટી, વિદ્યાનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
શૈલેશ પારેખ	: 'પારિતોષ' કૃષ્ણ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
હરીશ મીનાશ્રુ	: ૯/એ, 'સુમિરન', સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

સંસ્મરણો – પ્રેરક કથાઓ

તણખા વિનાનું તાપણું	અનુપમ બુચ	220
આલોક	કેશુભાઈ પટેલ	120
ટાઈમ કેપ્સ્યુલ	મોહનભાઈ પટેલ	400
વહીવટની વાતો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	400
યાદોના વૃંદાવનમાં	ગીતા ગીડા	100
સ્મરણવાટિકા	ગીતા ગીડા	140
મનેખ નાનું મન મોટું	પ્રફુલ્લ શાહ	130
પત્રકાર બળવંતરાય શાહ	સં. પુનિતા હર્ણો	100
માતૃતીર્થ	સં. નંદિની ત્રિવેદી	140
શબરીનાં ભોર	ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ	100
યાદગાર અનુભવો	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	180

નિબંધ

શ્રાવણનો પાઠ	હિતેશ પંડ્યા	80
છબિ ભીતરની	અશ્વિન મહેતા	150
મેનેજમેન્ટ, મનુષ્યત્વ અને સર્જકતા	પ્રદીપ ખાંડવાલા	90
પુનર્વિચાર	રઘુવીર ચૌધરી	100
સ્મૃતિ અંજલિ	નગીન ગાંધી	70
વાડમાં વસંત	રઘુવીર ચૌધરી	100
આદિવાસી જાણો છે	ગણેશ દેવી	50
મુદ્દાની વાત	રઘુવીર ચૌધરી	112
ભૃગુલાંછન	રઘુવીર ચૌધરી	120

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

પ્રેરણાત્મક નિબંધો

ડૉ.બી.એચ.સોમૈયા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મનોકંપનો	૯૦.૦૦
પ્રેરક વિશિષ્ટ વ્યક્તિચિત્રો	૧૦૫.૦૦
માનવ મન	૫૫.૦૦
મનની અનંત શક્તિઓ	૨૫.૦૦
મેમરી પાવર	૬૦.૦૦
સફળતાનું મનોવિજ્ઞાન	૧૪૦.૦૦
જીવનવિજ્ઞાન	૯૫.૦૦
માઈન્ડ પાવર	૧૧૦.૦૦
માઈટ માઈન્ડ	૮૦.૦૦
સાંપ્રત શિક્ષણ ચિંતન	૯૫.૦૦

અન્ય લેખકોના પ્રેરણાત્મક નિબંધો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
કથાબોધ (બોધકથાઓ)	રાધેશ્યામ શર્મા	૨૪૫.૦૦
આચમન (સુવિચારો)	પ્રજ્ઞા ઘનશ્યામ દેસાઈ	૧૬૫.૦૦
લાગણીના ગુલમહોર (પ્રેરણાત્મક નિબંધો)	વિરેન્દ્ર રાવલ	૧૩૫.૦૦
પરબ (પ્રેરણાત્મક લેખો)	ચંદ્રકાન્ત જોષી 'પ્રસૂન'	૫૦.૦૦
હેતુલક્ષી જીવન (પ્રેરણાત્મક લેખો)	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	૮૫.૦૦
પ્રકૃતિપર્વ (પ્રેરણાત્મક નિબંધો)	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૭૦.૦૦
નવા ફણગા (પ્રેરક લઘુવાર્તાઓ)	સાંકળચંદ પટેલ	૫૫.૦૦
કેસૂડો (પ્રેરક લઘુ લેખો)	અનિલ ભટ્ટ	૬૦.૦૦
હું વિવેકાનંદ બોલું છું (સુવિચારો)	સંપા. : ડૉ. જગદીશ ભાવસાર	૧૬૫.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
Reiki : The Healing Method	Hiren Patel/Mohini Khatri	૧૫૦.૦૦
સંઘર્ષ અને સિદ્ધિ (પ્રેરક લેખો)	ભાવેશ ચાંદેગરા	૮૦.૦૦
નિબંધસંગ્રહો		
લાભશંકર ઠાકર		
પુસ્તકનું નામ		કિંમત રૂ.
ઓળખ આંતરધનની		૫૫.૦૦
પ્રતિભાવન હો !		૧૮૫.૦૦
શ્રવણ સંપદા		૧૮૫.૦૦
સોનેરી ચુંબન		૧૪૫.૦૦
આ હોવાના સંદર્ભો		૧૪૫.૦૦
મૂંઝારો ધ ઓરેન્જ અને		૧૩૫.૦૦
નિસબત		૧૫૦.૦૦
મનજળ થંભ થયેલું		૧૩૦.૦૦
હમારી સલામ		૧૨૫.૦૦
ઢોળી ગયાં જે તડકો		૭૦.૦૦
વિનિમયવૃક્ષ		૧૦૦.૦૦
થોડો અમસ્તો તડકો		૮૦.૦૦
કાગળની પૂંછડી (લલિતનિબંધ)		૭૫.૦૦
ઝાકળનો ઝ (લલિતનિબંધ)		૮૦.૦૦
સૂરજ ઊગ્યો કેવડિયાની ફણસે (ટૂંકાં નિબંધો)		૬૫.૦૦
પ્રવીણ દરજી		
પુસ્તકનું નામ		કિંમત રૂ.
ચંદ્રનો ધરાસ્પર્શ		૧૬૦.૦૦
બિચ બિચ બારી (લલિત નિબંધ)		૧૪૫.૦૦
હજી યાદ છે (લલિતનિબંધ)		૧૪૦.૦૦
અથ કિમ્ (લલિતનિબંધ)		૧૬૦.૦૦
નીરવ ઉત્સવ (લલિતનિબંધ)		૮૫.૦૦
બટકબોલા બુધાલાલ (હાસ્યનિબંધ)		૧૦૦.૦૦
નિબંધબોધ (લલિતનિબંધ)		૧૧૫.૦૦
બહુસ્યામ્		૭૫.૦૦
કા કથા (લલિતનિબંધ)		૮૫.૦૦

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યની વિરાસત જેવા કાવ્યસંગ્રહો

સંપાદિત કાવ્યસંગ્રહો

ઉમાશંકરનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો	સંપા. નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ	160
નહાનાલાલનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો	સંપા. નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ	100
રા. વિ. પાઠકનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો	સંપા. નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ	60
રાસતરંગિણી	દામોદર ખુ. બોટાદકર, સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	125
કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્યો	સંપા. ધીરુભાઈ ઠાકર	140
અદ્યતન કાવ્યસંચય	સંપા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, યોગેશ જોષી, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	155
ફાર્બસ-વિરહ (દલપતરામકૃત)	સં. રમણ સોની	70
આંખ મીચું ત્યાં તમે યાદ આવ્યાં	સંપા. હરીશ વટાવવાળા, ડૉ. વિરંચી ત્રિવેદી	80
મેઘાણીનાં કાવ્યો	સંપા. બચુભાઈ રાવત, મહેન્દ્ર મેઘાણી	140
નહીં વીસરાતાં કાવ્યો	સંપા. મહેન્દ્ર મેઘાણી	125
ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ગીતો	સંપા. ડૉ. ધર્મેન્દ્ર માસ્તર 'મધુરમ્'	200
ગુજરાતી કથાગીતો (આસ્વાદ સાથે)	સંક. જીના વીરેન શેઠ	300
ગાંધી ગુજરાતી કવિતામાં	સંપા. રાજેન્દ્ર પટેલ	120
આવકારો મીઠો આપજે	સંપા. અરવિંદ બારોટ	200

પ્રાચીન-પ્રશિષ્ટ સંપાદિત કાવ્યસંગ્રહો

આપણાં ખંડકાવ્યો	સંપા. ધીરુભાઈ ઠાકર, ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, ચિમનલાલ ત્રિવેદી	180
નરસિંહ પદમાલા (નરસિંહ)	સંપા. જયંત કોઠારી	65
કલાપીનો કાવ્યકલાપ (કલાપી)	સંપા. અનંતરાય રાવળ	160
નળાખ્યાન (પ્રેમાનંદ)	સંપા. અનંતરાય રાવળ	175
ચંદ્રહાસાખ્યાન (પ્રેમાનંદ)	સંપા. અનંતરાય રાવળ	30
અખેગીતા (અખો)	સંપા. ઉમાશંકર જોશી, રમણલાલ જોશી	125
બ્રહ્માનંદ કાવ્યવેભવ	સંપા. વસંતભાઈ દોશી	100
મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદસંચય	સંપા. ચિમનલાલ ત્રિવેદી, રમણ સોની	100
સુદામાચરિત્ર (પ્રેમાનંદ)	સંપા. ઈશ્વરલાલ દવે, ચિમનલાલ ત્રિવેદી	150
ચંદ્ર-ચંદ્રાવતીની વાર્તા (શામળ ભટ્ટ-કૃત)	સંપા. હીરા રામનારાયણ પાઠક	225

દેશ-વિદેશના કાવ્યસંગ્રહો

ડુઈનો કરુણપ્રશસ્તિઓ (જર્મની)	રિનેર મારિયા રિલ્કે	100
101 કાવ્યો (જર્મની)	જહોન વૂલ્ફગંગ વોન	170
સરહદ (અંગ્રેજો)	મનોહર બાથમ, અનુ. અયના પટેલ	70

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઈમેલ : gurjarprakashan@gmail.com

પદ્ય

કવિતાને લગતું ત્રૈમાસિક

તંત્રી
રવીન્દ્ર પારેખ

સંપાદક
ધ્વનિલ પારેખ

સહસંપાદક
ભારતી દેસાઈ, જગદીશ કંથારીઆ

કવિતા, આસ્વાદ, અનુવાદિત કાવ્યો,
કવિતાવિષયક સૈદ્ધાંતિક લેખો વગેરેનો સમાવેશ

બે વર્ષ પૂર્ણ. ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ.

સર્જકો પોતાની કૃતિ padya2019@gmail.com પર મોકલી શકશે.
અથવા ધ્વનિલ પારેખ (C-204, વૈદેહી રેસીડેન્સી-૧, વાવોલ,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૬) સરનામે મોકલી શકાશે.

વાર્ષિક લવાજમ ૨૦૦ રૂ.

લવાજમ માટે

એકાઉન્ટ – padyakavitasamayik

એકાઉન્ટ નં. – 38225339297

IFSC - SB1N0014977

લવાજમ ભરનારે નામ-સરનામાની વિગત સાથે 8238392894
ઉપર વોટ્સએપથી જાણ કરવી.

કવિ ચોવીસ કલાક કવિ હોતો નથી. ચોવીસ કલાક કવિ હોય તેવા કવિ બહુ દુર્લભ છે. તો તે મનીષી બને છે, તે ઋષિ બને છે. તો તે સામાન્ય કવિ રહેતો નથી. ચોવીસ કલાક કવિઓ રહેનારા લોકો દ્વારા જ ઉપનિષદો, કુરાન અને ગીતા રચાયા છે તે સામાન્ય કવિઓ નથી. સામાન્ય કવિઓ કેવળ ક્યારેક ક્યારેક કવિઓ હોય છે. અન્યથા તેઓ સામાન્ય લોકો હોય છે.

— આચાર્ય રજનીશ

સાહિત્ય સર્જનારા અને સાહિત્યની વાતો કરનારા તો ઘણા છે. પણ સાહિત્યનો સ્પર્શ થયો હોય, એવા વીરલાઓ જૂજ છે ! આ સાહિત્ય કે કળાનો સ્પર્શ એટલે શું ? કશુંક સરસ વાંચી, જોઈ, સાંભળીને જીવનમાં એનો અમલ કરી શકાય એવી ચેતના જાગે, અલગારી મસ્તી અને નિખાલસતાનો બોધ પાનાઓમાંથી વ્યક્તિત્વ સુધી પહોંચે, સ્પષ્ટ સત્યો કહેવાની નિર્ભીકતા અને અમુક સિદ્ધાંતોના યુસ્ત પાલનનું વધુ પડતા લાગણીઘેલા થયા વિના તટસ્થ પાલન, સંતુલનની આદત પડે એને સાહિત્યનો સાચો સ્પર્શ કહેવાય !

— જય વસાવડા

બધા જ કવિઓ અથવા બધા જ લેખકો પવિત્ર હોતા નથી. જેઓ પવિત્રતામાં કલમ ચલાવે અથવા જીભ ચલાવે તેઓ જ પવિત્ર થતા હોય છે. વાણીની પણ પવિત્રતા અને અપવિત્રતા હોય છે. જે વાણીથી લોકો પુણ્ય માર્ગે વળે તે પવિત્ર વાણી કહેવાય, તેના પાઠપૂજા થાય, પણ જે વાણીથી લોકો પાપો તરફ પ્રેરાય તેવી વાણીને પાપવાણી કહેવાય. તેનાથી તેમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા અને નિર્માતા બંનેનું અધ:પતન થાય. ધાર્મિકક્ષેત્રમાં એટલા માટે રોજ ઉપાસના કર્યા પછી થોડા પવિત્ર ગ્રંથોની પાઠપૂજા કરવાની પદ્ધતિ હોય છે. સૌ કોઈ પોતપોતાના ધર્મનાં આદિગ્રંથોનો રોજ પાઠ કરતા હોય છે. તેનાથી બહુ મોટી પવિત્રતાનો અનુભવ થતો હોય છે.

— સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

પ્રો. ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદી
અને
તારાગૌરી ચિ. ત્રિવેદીના
સ્મરણાર્થે
પરિવારજનો તરફથી

દુર્વૃત્તિઓ જે જગવે જનોની
તે ખેલ માંડે ભયનો ભરેલો,
ભર્યા તળાવો તણિ પાળ ખોદી,
રોકી શક્યા છે જળધોધ કોણ ?

- રમણભાઈ નીલકંઠ

(‘રાઈનો પર્વત’, આવૃત્તિ ૧૯૯૯, પૃષ્ઠક્રમાંક-૨૫)

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમ્ના નવા કાવ્યસંગ્રહો

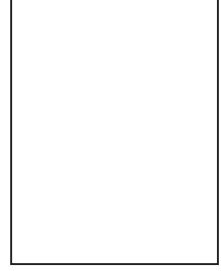
૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૮+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

આજીવન સભ્યની સુધારણા માહિતી

આજીવન સભ્ય નંબર _____

[‘પરબ’ના સરનામાના લેબલ પર નંબર હોય છે.]

આજીવન સભ્યનું પૂરું નામ _____
અટક નામ પિતા/પતિનું નામ

સરનામું _____

_____ પીનકોડ

મોબાઈલ _____ રહેઠાણનો નંબર

આધારકાર્ડ નંબર _____

આજીવન સભ્યની સહી

નોંધ : આ ફોર્મ તા. ૩૧-૩-૨૧ સુધીમાં પરિષદમાં પહોંચાડવાનું અનિવાર્ય છે. એ પછી આવેલા પત્ર સ્વીકારાશે નહીં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ.
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

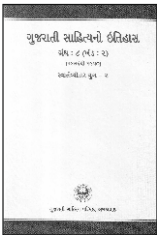
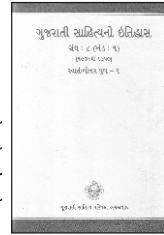
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨
સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

The advertisement features a vibrant blue background with a textured, wavy pattern. At the top right, the Pidilite logo is visible. A yellow sign with the text "Rangeela CREATIVE CLAY" is prominently displayed. Below it, a wooden sign reads "Learn as you play with Creative Clay!". The central focus is a large "I ♥ animals" pack of clay, which includes a yellow rolling pin and various animal-shaped cutters. To the left, a red heart contains the price "₹ 100". Surrounding the main pack are illustrations of a giraffe, a bee, a hummingbird, a butterfly, a dog, a dinosaur, and a starfish. At the bottom, three smaller packs are shown: "marine life" (₹ 70), "dino pack" (₹ 35), and "fruit pack" (₹ 35). A banner above these smaller packs says "Other exciting themes also available!". The Pidilite logo is also present in the top right corner of the illustration.